

Population Dynamics in Iran Post-Islamic Revolution An Examination of Policies, Opportunities, Challenges, and Effective Strategies

Mohammad Mehdi Esmaili¹

1. Department of Political Science, Faculty of Law and Political Science, University of Tehran, Tehran, Iran.

E-mail: m.m.esmaeli@ut.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article	Various social and political aspects of our lives are substantially influenced by demographic dynamics and changes, which have a multifaceted impact on social, economic, and political subsystems. Decision-making processes and policy formulation are also impacted by these changes, in addition to power structures and relationships between groups. Furthermore, these transformations are themselves influenced by social, economic, and cultural factors, as well as development policies and programs that have the potential to influence demographic trends and their impacts.
Article history: Received: 12 October 2024 Received in revised form: 05 January 2025 Accepted: 07 February 2025 Published online: 15 March 2025	In order to investigate the demographic changes in Iran, this article employs documentary methods and secondary analysis of census results and data from the Iranian Civil Registry Organization, as well as the corresponding challenges and opportunities. The findings indicate that demographic changes can offer opportunities for the country's economic growth and development; however, the formulation of suitable governance policies is necessary to capitalize on these opportunities. Challenges such as low fertility rates, regional inequalities, and an aging population also present serious issues that demand attention from policymakers and governmental institutions.
Keywords: Islamic Revolution; Demographic Changes; Policymaking; Opportunities and Challenges; Governance; Strategies	The Supreme Leader's population policy necessitates the comprehensive implementation of all 14 principles in order to capitalize on the demographic window of opportunity and address current demographic challenges. These policies not only provide a framework for managing demographic changes but also significantly influence macro-level policy-making and social development. The successful execution of these policies necessitates the coordination of governmental institutions, the utilization of economic capabilities, and the engagement of civil society participation. In this context, it is imperative to conduct ongoing assessments of policies and monitor their results to guarantee their efficacy and compatibility with the demographic requirements of the country.

Cite this article: Esmaili, M. M. (2025). Population Dynamics in Iran after the Islamic Revolution: An Examination of Policies, Opportunities, Challenges, and Effective Strategies. *Social Studies and Research in Iran*, 14(1): 89-112.
<https://doi.org/10.22059/jisr.2025.391957.1599>

© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jisr.2025.391957.1599>

پویایی جمعیت در ایران پس از انقلاب اسلامی

بررسی سیاست‌ها، فرصت‌ها، چالش‌ها و راهبردهای مؤثر

محمد مهدی اسماعیلی^۱

۱. گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران، رایانامه: m.m.esmaeli@ut.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	پویایی و تحولات جمعیتی تأثیرات زیادی بر جنبه‌های اجتماعی و سیاسی و نیز بر خرده‌نظام‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی می‌گذارد. این تغییرات نه تنها بر ساختارهای قدرت و روابط بین گروه‌ها اثرگذارند، بلکه بر فرایندهای تصمیم‌گیری و سیاست‌گذاری نیز تأثیر دارند. این تحولات خود تحت تأثیر عوامل اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی و همچنین سیاست‌ها و برنامه‌های توسعه هستند که می‌توانند به روندهای جمعیتی و پیامدهای آن‌ها شکل دهند.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۷/۲۱	مقاله حاضر با استفاده از روش‌های اسنادی و تحلیل ثانویه نتایج سرشماری‌های جمعیتی و داده‌های سازمان ثبت‌احوال ایران، به بررسی تحولات جمعیتی ایران، سیاست‌ها، چالش‌ها و فرصت‌های ناشی از آن می‌پردازد.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۰/۱۶	نتایج نشان می‌دهد تحولات جمعیتی می‌تواند فرصت‌هایی برای رشد و توسعه اقتصادی کشور فراهم آورد، اما تحقق این فرصت‌ها نیازمند تدوین سیاست‌های مناسب در حکمرانی است. چالش‌هایی مانند باروری اندک، نابرابری‌های منطقه‌ای و سالخوردگی جمعیت نیز مسائل جدی‌ای هستند که نیازمند توجه سیاست‌گذاران و نهادهای دولتی‌اند.
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۱۹	بهره‌برداری از فرصت پنجره جمعیتی و مواجهه با چالش‌ها و مسائل جمعیتی مستلزم اجرای تمامی بندهای ۱۴ گانه سیاست‌های کلی جمعیتی ابلاغ شده از سوی رهبر انقلاب است. این سیاست‌ها نه تنها به عنوان یک چارچوب راهنما برای مدیریت تحولات جمعیتی عمل می‌کنند، بلکه نقشی کلیدی در شکل‌دهی به سیاست‌گذاری‌های کلان و توسعه اجتماعی دارند. اجرای مؤثر این سیاست‌ها نیازمند هماهنگی بین نهادهای دولتی، بهره‌گیری از ظرفیت‌های اجتماعی و اقتصادی و همچنین جلب مشارکت جامعه مدنی است. در این راستا، ارزیابی مستمر سیاست‌ها و پیگیری نتایج آن‌ها، برای تضمین تأثیرگذاری و انطباق با نیازهای جمعیتی کشور ضروری است.
تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۲/۲۵	
کلیدواژه‌ها:	
انقلاب اسلامی، تحولات جمعیتی، حکمرانی، راهبردها، سیاست‌گذاری، فرصت‌ها و چالش‌ها.	

استناد: اسماعیلی، محمد مهدی (۱۴۰۴). پویایی جمعیت در ایران پس از انقلاب اسلامی: بررسی سیاست‌ها، فرصت‌ها، چالش‌ها و راهبردهای مؤثر. مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، ۱۴(۱): ۸۹-۱۱۲. <https://doi.org/10.22059/jisr.2025.391957.1599>

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران. © نویسندگان.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jisr.2025.391957.1599>

۱. مقدمه و طرح مسئله

پویایی و تحولات جمعیتی تأثیرات زیادی بر جنبه‌های اجتماعی و سیاسی و نیز بر خرده‌نظام‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی می‌گذارد. این تغییرات نه تنها بر ساختارهای قدرت و روابط بین گروه‌ها اثرگذارند، بلکه بر فرایندهای تصمیم‌گیری و سیاست‌گذاری نیز تأثیر دارند. این تحولات خود تحت تأثیر عوامل اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی و همچنین سیاست‌ها و برنامه‌های توسعه هستند که می‌توانند به روندهای جمعیتی و پیامدهای آن‌ها شکل دهند (صادقی، ۱۴۰۱؛ صادقی و افشار کهن، ۱۳۸۵؛ کریشنان^۱، ۲۰۰۵)، درواقع، تمام برنامه‌ریزی‌های سیاسی و اجتماعی باید براساس ویژگی‌ها و تحولات جمعیتی شکل گیرد؛ زیرا جمعیت اساس هر جامعه را تشکیل می‌دهد. شناخت پویایی جمعیت و تغییرات آن، عنصری کلیدی در تدوین برنامه‌های کارآمد در سطوح مختلف (جهانی، منطقه‌ای، شهری و روستایی) است. از این‌رو، سیاست‌گذاران باید به نیازها و ویژگی‌های جمعیتی توجه کنند تا بتوانند برنامه‌هایی مؤثر و متناسب با واقعیت‌های اجتماعی طراحی کنند. مرتبط‌بودن برنامه‌ها با جمعیت، تأثیر قابل‌توجهی بر رفتار سیاسی و اجتماعی افراد و برقراری نظم اجتماعی دارد (آل‌مولانا و اسماعیلی، ۱۳۸۹).

ایران در دهه‌های اخیر، تغییرات عمده‌ای در زمینه‌های اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی تجربه کرده که به تغییر در تعداد، ساختار و پویایی جمعیت ایران انجامیده است. کاهش رشد جمعیت، افزایش درصد شهرنشینی، کاهش باروری، تغییر الگوهای مهاجرت داخلی و خارجی و افزایش تدریجی در سهم جمعیت سالمند، از وضعیت‌های نوظهور در این زمینه هستند. هرچند این تغییرات تحت تأثیر ساختار کلان اقتصادی و اجتماعی قرار دارند، اما تأثیر متقابل آن‌ها بر ساختار کلی جامعه انکارناپذیر است (اسلامی و فرخامی، ۱۴۰۲؛ محمودیان، ۱۳۹۵: ۲؛ کاظمی‌پور، ۱۳۸۹). تغییرات جمعیتی می‌تواند به تغییر الگوهای سیاست‌گذاری، توزیع منابع و حتی نهادینه‌شدن مطالبات اجتماعی منجر شود؛ بنابراین درک پویایی جمعیت و پیامدهای آن بر سیاست‌گذاری و نظم اجتماعی، از اهمیت زیادی برخوردار است.

در سال‌های اخیر، تحولات باروری و مرگ‌ومیر به حرکت جمعیت به سمت سالخوردگی منجر شده است. این وضعیت، ضرورت بازنگری و تعدیل سیاست‌های جمعیتی را نمایان می‌کند. ابلاغ سیاست‌های کلی جمعیت کشور توسط مقام معظم رهبری در اردیبهشت ۱۳۹۳، به‌عنوان نقطه‌ی شروعی برای شکل‌گیری گفتمان جدید در حوزه سیاست‌های جمعیتی، بر اهمیت این تغییرات تأکید دارد. این سیاست‌ها به ابعاد مختلف جمعیتی، از جمله کمیت و کیفیت جمعیت، توجه دارند و موفقیت در اجرای آن‌ها نیازمند درک عمیق‌تری از تحولات جمعیتی و تأثیرات اجتماعی و سیاسی آن است.

در دو دهه گذشته، کاهش باروری و تغییر الگوهای فرزندآوری در ایران موجب تغییر نگرش‌های سیاستی در حوزه جمعیت و باروری شده است. ابلاغ سیاست‌های کلی جمعیت، به‌طور مشخص در پاسخ به همین شرایط و تأمین نیازهای ناشی از آن صورت گرفت. پس از این ابلاغ، نهادها و سازمان‌های سیاست‌گذاری، اجرایی و مراکز علمی اقداماتی را در راستای تبیین، برنامه‌ریزی و اجرای این سیاست‌ها انجام داده‌اند. بررسی ادبیات عمومی، رسانه‌ای و ملی نشان می‌دهد گفتمان کنترل جمعیت به تدریج به گفتمان افزایش جمعیت و فرزندآوری در سطوح خرد و کلان تبدیل شده و بحث‌ها به‌جای چرایی، به چگونگی اجرای سیاست‌های جدید جمعیتی متمرکز شده است.

در همین راستا، برای تحقق اهداف سیاست‌های جمعیتی، قانون جوانی جمعیت و حمایت از خانواده در آبان ۱۴۰۰ به تصویب مجلس شورای اسلامی رسید و هم‌اکنون در حال اجرا است. این قانون به‌منظور افزایش باروری، مشوق‌های اقتصادی متنوعی برای فرزندآوری را معرفی کرده و مداخلات فرهنگی در حوزه ازدواج و فرزندآوری، تولید فیلم و سریال، اجرای دورکاری، تسهیلات مسکن، حمایت‌های مالی برای کاهش سن ازدواج، معافیت‌های مالیاتی، حمایت از زوجین نابارور، تجهیز و راه‌اندازی مراکز درمان ناباروری، کاهش سقط‌جنین و توسعه پوشش بیمه‌ای را پیشنهاد می‌کند. این تحولات نه‌تنها تأثیرات اقتصادی و اجتماعی دارد، بلکه بر نهادهای سیاسی و تصمیم‌گیری نیز تأثیرگذار است؛ زیرا سیاست‌های جمعیتی می‌تواند به شکل‌گیری گفتمان‌های جدید در جامعه کمک کند. بررسی و تحلیل این سیاست‌ها به‌عنوان ابزاری برای درک بهتر جمعیت‌شناسی سیاسی در ایران و ایجاد هم‌افزایی در تحقق اهداف ملی و اجتماعی ضروری است.

مسیر مطالعاتی مقاله حاضر به بررسی پویایی و تحولات جمعیتی ایران پس از انقلاب اسلامی معطوف است. این بررسی شامل فرصت‌های جمعیتی‌ای است که در چارچوب پنجره جمعیتی ایجاد شده‌اند و چالش‌های نرخ باروری پایین، توزیع فضایی نابرابر جمعیت و مهاجرت‌های منطقه‌ای را نیز دربرمی‌گیرد. علاوه‌براین، تحلیل سالخوردگی جمعیت و تبعات آن برای سیاست‌های کلان کشور بخش مهمی از این مقاله را تشکیل می‌دهد. درنهایت، تحلیل سیاست‌های جمعیتی، به‌ویژه سیاست‌های کلانی که توسط رهبری ابلاغ شده و همچنین قانون جوانی جمعیت می‌تواند به درک عمیق‌تری از ابعاد سیاسی و اجتماعی این تحولات منجر شود. تحولات جمعیتی در ایران نه‌تنها به‌صورت مستقیم با سیاست‌های عمومی و تأثیرات اجتماعی و اقتصادی مرتبط هستند، بلکه بر شکل‌گیری ساختارهای سیاسی نیز تأثیر می‌گذارند. درک از این تغییرات و نقش دولت در مدیریت آن‌ها برای شفاف‌سازی و تقویت گفتمان‌های سیاست‌گذاری ضروری است. این امر ممکن است به بررسی و تحلیل عمیق‌تری از حقوق اجتماعی و نیازهای جمعیتی منجر شود و درنهایت به ایجاد یک جامعه پایدار و متوازن کمک کند. همچنین توجه به پویایی‌های جمعیتی به ما این امکان را می‌دهد که تأثیرات آن بر امنیت ملی، سیاست‌های مهاجرت و توزیع منابع را بهتر درک کنیم که به‌نوبه خود بر فرایندهای تصمیم‌گیری سیاسی و اجتماعی مؤثر خواهد بود.

۲. پیشینه تحقیق

ترکاشوند، مرادآبادی و ایرانی‌نژاد (۱۴۰۳) در مطالعه «تحولات گذشته و چشم‌انداز آینده حجم و ترکیب سنی جمعیت در ایران تا افق ۱۴۲۰» به این نتیجه رسیدند که جمعیت ایران در حال پیرشدن است و حجم و نسبت سالمندان در آینده افزایش خواهد یافت. درخصوص ترکیب سنی جمعیت، نیاز است از طریق سیاست‌های تشویقی، نرخ باروری در کشور افزایش یابد و از مهاجرت جوانان نیز کاسته شود. برای حجم جمعیت سالمند باید به نیازهای خاص سالمندان مانند تأمین اجتماعی، طب سالمندی، تفریحات مناسب و مسکن مناسب سالمندان پرداخته شود و به‌طور کلی، سیاست‌گذاری مناسبی برای ایجاد شهر دوستدار سالمند انجام شود.

در تحقیق مشفق و حسینی (۱۳۹۰)، علاوه بر بررسی روند ساختار سنی کشور در گذشته و آینده، به موضوع زنانه‌شدن سالخوردگی و افزایش تعداد زنان نسبت به مردان سالمند در آینده نیز اشاره شد. مشفق و حسینی (۱۳۹۱) در «آینده‌پژوهی تغییرات جمعیتی ایران طی دوره ۱۳۹۰ تا ۱۴۲۰» نشان دادند باروری زیر سطح جانشینی (کمتر از ۲/۱ فرزند زنده برای هر مادر) در ایران تداوم خواهد داشت که این خود لزوم برنامه‌ریزی آینده‌نگرانه را برای مدیریت سالمندی در کشور روشن می‌سازد. بهبود و استحکام بنیان خانواده و ترویج ارزش‌های دینی و اسلامی که بیشتر خانواده‌محور هستند، به ارتقای سطح باروری و ترمیم هرم سنی جمعیت کمک خواهد کرد.

شجاعی (۱۴۰۲) در مطالعه «چالش‌های جمعیتی راهبردها و راهکارها» به این نتیجه رسید که چالش‌های سیاست‌گذاری و مدیریتی جمعیت شامل «نبود پنجره واحد مدیریتی و نظارتی برای راهبری جمعیت در کشور»، «تراکم، تعارض و تناقض قوانین و مقررات مرتبط با جمعیت»، «بازیگران متعدد و عدم مدیریت تضاد و تعارض منافع»، «سیاست‌گذاری‌های تک‌بعدی و کوتاه‌مدت با رویکرد مسکنی»، «عدم پایش فرایندها و ارزیابی اجرای سیاست‌ها» و «مسئله کمبود، پایین بودن کیفیت یا عدم دسترسی به آمارهای جمعیتی» نیز مورد تأیید و تأکید نخبگان قرار دارد. «پنجره جمعیتی»، «بالا بودن سهم زنان در سن باروری» و نیز «باروری ایدئال بالاتر از سطح جانشینی» سه فرصت جمعیتی کشور محسوب می‌شوند.

قیصر و همکاران (۱۴۰۲) به پیش‌بینی و تحلیل ساختار جمعیتی ایران در سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۴۵۵ پرداختند. نتایج شبیه‌سازی‌ها نشان داد با نرخ باروری سالانه ۱/۶ فرزند، جمعیت تا سال ۱۴۲۶ به ۹۴،۱۳۲،۰۰۰ نفر می‌رسد، اما پس از آن روند نزولی آغاز می‌شود و تا سال ۱۴۵۵ به ۸۶،۴۱۶،۴۰۰ نفر کاهش خواهد یافت. همچنین جمعیت زیر ۱۵ سال از سال ۱۳۷۰ به بعد در حال کاهش است؛ درحالی که جمعیت سالخورده به شدت افزایش می‌یابد و در پایان دوره به ۲۹ درصد کل جمعیت می‌رسد. کلانتری بنادکی و همکاران (۱۳۹۶) به بررسی تحولات جمعیتی ایران با استفاده از رویکرد پویایی سیستم پرداختند. مطابق نتایج، ایران در سه دهه گذشته تحولات چشمگیری را تجربه کرده است. یافته‌ها مشخص کرد در سناریوهای رضایت‌بخش و ایدئال، باروری تا سال ۱۴۲۵ به کمتر از ۱/۷۵ فرزند نخواهد رسید. همچنین آثار سیاست‌های اعمال شده بعد از چند سال به‌وضوح نمایان می‌شود و به مرور زمان کاهش می‌یابد؛ بنابراین لازم است سیاست‌ها به‌روز شوند تا تأثیر بیشتری داشته باشند.

در این بخش به تحلیل نتایج تحقیقات ارزشمندی در حوزه پویایی جمعیت ایران پرداخته شد که به‌ندرت به‌صورت جامع، وضعیت و چالش‌های جمعیتی و سیاست‌های مرتبط را مطالعه کرده‌اند. تحلیل جامع شاخص‌های کلیدی مانند رشد جمعیت، باروری، تراکم و مهاجرت، فرصت‌ها و چالش‌های جمعیتی کشور را شناسایی می‌کند و می‌تواند به سیاست‌گذاری‌های مؤثر کمک کند. مقاله حاضر به‌عنوان منبعی عمیق و جامع، به پژوهشگران و برنامه‌ریزان یاری می‌دهد و نگاهی جامع به چالش‌ها و فرصت‌های جمعیتی جامعه ایرانی دارد. این اطلاعات می‌تواند در طراحی و اجرای سیاست‌های جمعیتی متناسب با نیازهای جامعه مؤثر باشد و به پیشبرد برنامه‌های توسعه‌ای کشور و تقویت نهادهای سیاسی کمک کند. به‌ویژه در شرایطی که تحولات جمعیتی می‌تواند بر مطالبات سیاسی و ثبات اجتماعی تأثیرگذار باشد، درک صحیح از این چالش‌ها ضروری است.

۳. چارچوب مفهومی و نظری

مقاله حاضر مبانی نظری خود را بر پایه تئوری گذار جمعیتی شکل می‌دهد و به بررسی تحولات جمعیتی ایران می‌پردازد. تئوری گذار جمعیت نخستین بار توسط رابینوویکز^۱ در سال ۱۹۲۹ ارائه و بعدها توسط جمعیت‌شناسانی مانند تامسون^۲، لندری^۳ و نوتشتاین^۴ تکمیل شد (حسینی، ۱۳۹۲). گذار جمعیتی به فرایند انتقال از باروری و مرگ‌ومیر فراوان به باروری و مرگ‌ومیر اندک اشاره دارد و یکی از موضوعات اصلی جمعیت‌شناسی مدرن محسوب می‌شود. قبل از این گذار، وضعیت جمعیت ثابت بود و با طول عمر کوتاه و تعداد زیاد

1. Rabino Weeks

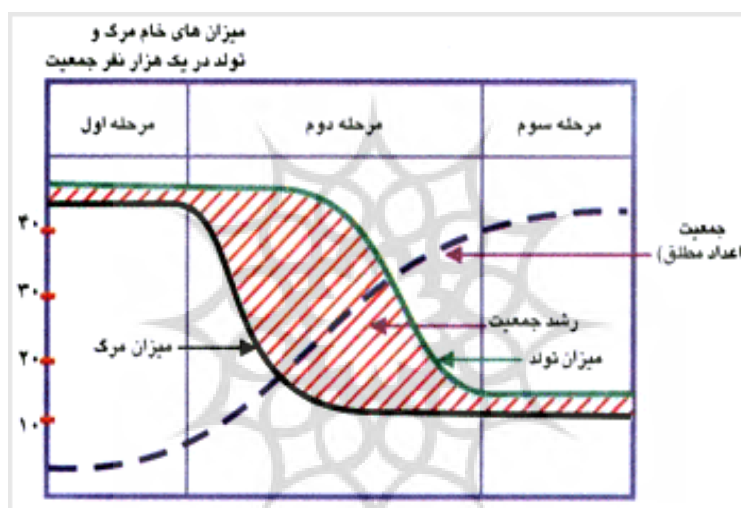
2. Thompson

3. Landry

4. Notestein

تولدها، ساختار سنی جوانی ایجاد می‌شد. در طول گذار، اول میزان مرگ‌ومیر و سپس باروری کاهش یافت و رشد جمعیت ابتدا افزایش و سپس کاهش پیدا کرد. اکنون به سمت باروری اندک و جمعیت سالخورده در حال حرکت هستیم (سرائی، ۱۳۹۰).

همان‌طور که در شکل ۱ نشان داده شده، گذار جمعیتی به‌طور کلی به سه مرحله تقسیم می‌شود. در مرحله اول، به دلیل بالا بودن میزان مرگ و تولد، امکان رشد جمعیت زیاد است. مرحله دوم، گذار از میزان مرگ و تولد فراوان به اندک است. در این مرحله، ظرفیت رشد تحقق می‌یابد؛ زیرا میزان مرگ بسیار بیشتر از تولد کاهش می‌یابد و این امر به رشد سریع جمعیت منجر می‌شود. در مرحله نهایی، میزان مرگ به حداقل خود می‌رسد؛ درحالی‌که میزان باروری ممکن است به کاهش خود ادامه دهد؛ تا جایی که در نهایت سبب کاهش تعداد جمعیت شود (امینی یخدانی، ۱۳۹۳؛ مشفق و میرزایی، ۱۳۸۹).

شکل ۱. توصیف نموداری مراحل گذار جمعیتی

ترکیب سنی جمعیت تحت تأثیر میزان باروری و مرگ‌ومیر، در نتیجه گذار جمعیتی از مرحله اول به سوم، تغییرات قابل‌توجهی را نشان می‌دهد. در این مرحله، کاهش سریع باروری و تغییرات آهسته در مرگ‌ومیر سبب کاهش نسبت کودکان و افزایش سهم سالمندان (افراد ۶۵ ساله و بالاتر) در جمعیت می‌شود. درعین‌حال، نسبت افراد در سن کار (۱۵ تا ۶۴ ساله) نسبت به دیگر گروه‌های سنی افزایش می‌یابد. این وضعیت به‌عنوان پنجره جمعیتی شناخته می‌شود و به نتایج گذار جمعیتی مربوط است (مشفق و میرزایی، ۱۳۸۹؛ مشفق و حسینی، ۱۳۹۱). سالخوردگی شدید به‌عنوان مرحله نهایی این فرایند می‌تواند چالش‌های سیاسی و اقتصادی بزرگی ایجاد کند (لی، ۲۰۰۳). این فرایند نه تنها فشارهای اقتصادی را افزایش می‌دهد، بلکه نیاز به سیاست‌های مؤثر در عرصه‌های سلامت، تأمین اجتماعی و بازنشستگی را نیز ضروری می‌سازد. چالش‌های سیاسی ناشی از این تغییرات می‌تواند شامل تنازع برای تخصیص منابع، نابرابری‌های اجتماعی و ضرورت ایجاد قوانین جدید برای حمایت از جمعیت سالخوردگان باشد (سینکوتا، ۲۰۰۷؛ ۲۰۱۵).

در جمع‌بندی، دو عنصر کلیدی تغییرات جمعیتی، یعنی زادولد و مرگ‌ومیر، مدل گذار جمعیتی را شکل می‌دهند؛ مدلی که به‌طور مستقیم بر سیاست‌گذاری‌های عمومی تأثیر می‌گذارد. در مراحل ابتدایی گذار جمعیتی، با باروری فراوان و مرگ‌ومیر زیاد، نیازهای اجتماعی و اقتصادی خاصی شکل می‌گیرد که دولت باید به آن‌ها پاسخ دهد. با کاهش مرگ‌ومیر و سپس باروری، ساختار سنی جمعیت تغییر می‌کند و به پنجره جمعیتی می‌رسد؛ دوره‌ای که فرصت‌های بالقوه‌ای برای رشد اقتصادی و توسعه اجتماعی فراهم می‌آورد. این تغییرات می‌توانند به تغییر در سیاست‌های آموزشی، بهداشتی و اقتصادی منجر شوند. درنهایت، با افزایش طول عمر و کاهش باروری، جمعیت سالخورده شکل می‌گیرد که چالش‌های جدیدی را برای سیاست‌گذاران در زمینه تأمین اجتماعی و سیستم‌های بهداشتی ایجاد می‌کند؛ بنابراین تحلیل این روندها به درک بهتر روابط بین نیازهای جمعیتی، سیاست‌های عمومی و تحولات اجتماعی کمک می‌کند (لو^۱، ۲۰۲۴؛ آبرنتی و هاردین^۲، ۲۰۰۰).

۴. روش‌شناسی پژوهش

در این مقاله، روش تحقیق شامل روش اسنادی و تحلیل داده‌های ثانویه است. در روش اسنادی، مطالعات، تحقیقات معتبر و گزارش‌های مرتبط با موضوع پژوهش بررسی شده است. همچنین در روش تحلیل ثانویه، آمار و داده‌های سرشماری‌های جمعیتی کشور در چهار دهه اخیر، داده‌های سازمان ثبت‌احوال ایران، سالنامه‌های آماری، پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش ایرانیان موج‌های دوم، سوم و چهارم و نیز مطالعات تجربی ارزشمندی که در این حوزه منتشر شده‌اند، مورد استفاده قرار گرفته‌اند. هدف این مقاله بررسی پویایی جمعیت در ایران و تحلیل سیاست‌ها، فرصت‌ها و چالش‌های مرتبط با آن است. برای این منظور، شاخص‌های مهمی نظیر رشد جمعیت، میزان باروری کل، تراکم جمعیت و میزان خالص مهاجرت تحلیل می‌شوند.

۵. نتایج و یافته‌ها

۵-۱. پویایی جمعیت ایران

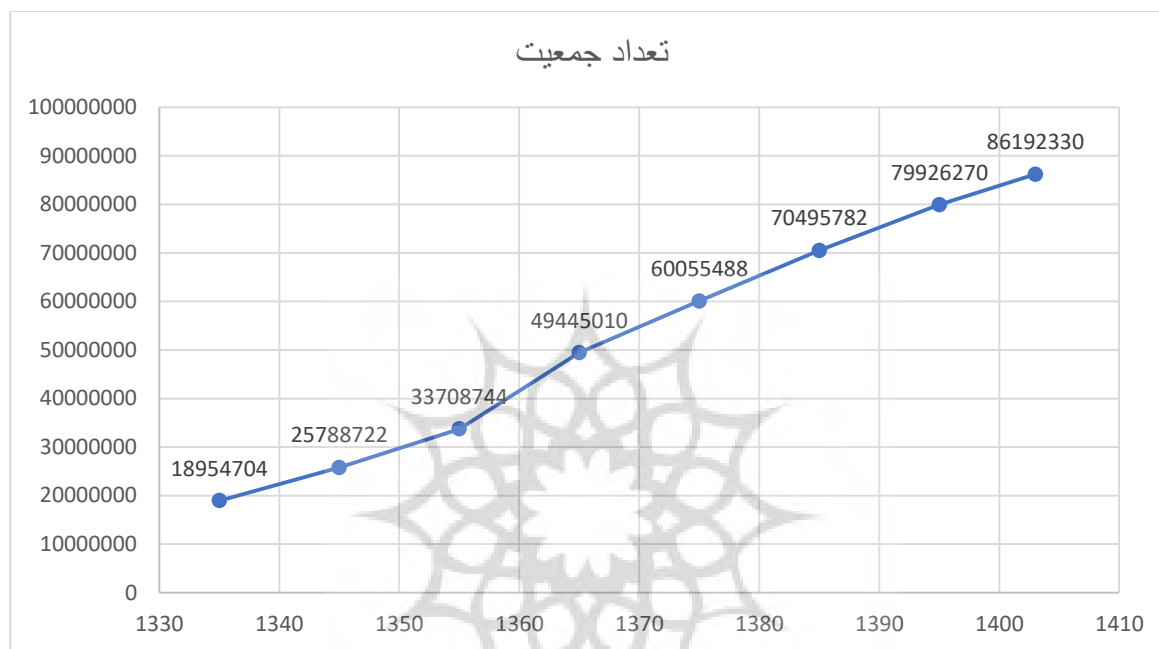
جمعیت ایران در طول تاریخ، فرازونشیب‌های زیادی را تجربه کرده است. طبق آمار، جمعیت کشور در سال ۱۳۳۵ به ۱۸/۹ میلیون نفر رسید و در سال ۱۳۴۵ به ۲۵/۷ میلیون نفر و سپس در سال ۱۳۵۵ به ۳۳/۷ میلیون نفر افزایش یافت. این روند ادامه داشت و جمعیت در سال ۱۳۶۵ به ۴۹/۵ میلیون نفر، در سال ۱۳۷۵ به ۶۰ میلیون نفر و در سال ۱۳۸۵ به ۷۰/۵ میلیون نفر رسید. در سال ۱۳۹۵، جمعیت ایران به ۸۰ میلیون نفر رسید و براساس آخرین آمار از مرکز آمار ایران در سال ۱۴۰۳، جمعیت به ۸۶ میلیون نفر افزایش یافته است (مرکز آمار ایران، ۱۴۰۳). در نمودار ۱، جمعیت کشور از سال‌های ۱۳۳۵ تا ۱۴۰۳ به تصویر کشیده شده است. شایان ذکر است که تعداد جمعیت در سال ۱۴۰۳، برآوردی است که سامانه مرکز آمار ایران ارائه داده است (مرکز آمار ایران، ۱۴۰۳).

به عبارتی جمعیت ایران از نظر تحولات حجمی و ساختاری توانسته است در برهه‌های زمانی مختلف، تأثیرات چشمگیری بر تحولات سیاسی از مسیرهای نهادی بگذارد. رشد جمعیت به همراه توسعه ناموزون منطقه‌ای و بین‌نهادها (بین‌نهادی) قبل از انقلاب اسلامی، درنهایت منجر به وقوع انقلاب اسلامی منجر شد. در زمان جنگ، رشد جمعیت و ساختار جوان آن ناشی از رشد دهه‌های گذشته، نیرویی مؤثر برای مقاومت در برابر تجاوز هشت‌ساله فراهم آورد. پس از جنگ، فشار ناشی از حجم جمعیت بر نهادهای دولتی

1. Lu

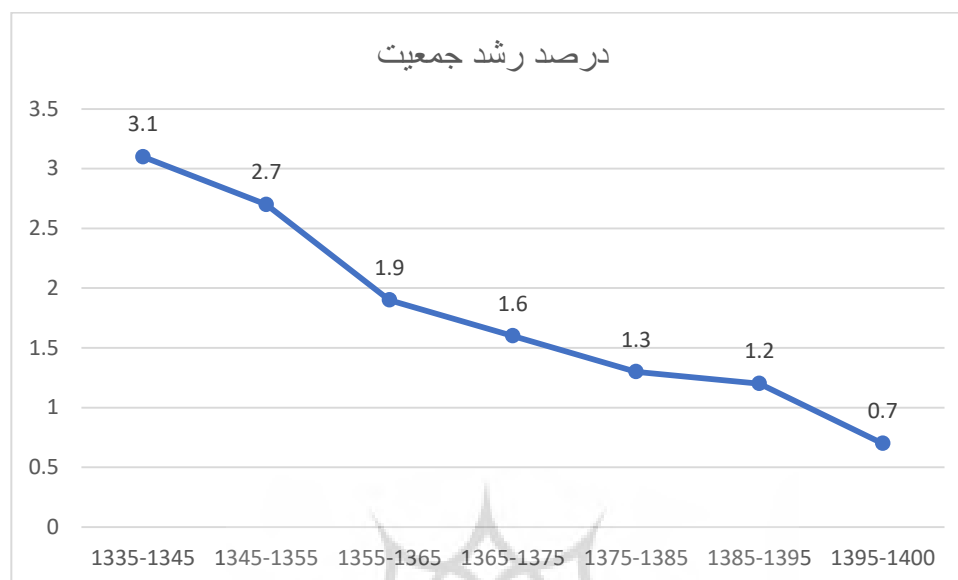
2. Abernethy & Hardin

و غیردولتی، به چرخش چشمگیری در سیاست‌گذاری جمعیتی انجامید که محور آن کنترل جمعیت بود. در سال‌های اخیر، ساختار این جمعیت کنترل‌شده دوباره به‌صورت نیرویی جدید بر دوش نهادهای سیاسی سنگینی می‌کند که نشان‌دهنده تأثیرات دائمی و متغیر جمعیت بر عرصه سیاست‌گذاری و تصمیم‌سازی در ایران است (رضائی، ۱۴۰۰).

نمودار ۱. روند تحولات تعداد جمعیت ایران در فاصله سال‌های ۱۳۳۵ تا ۱۴۰۳

در ادامه، همان‌طور که در نمودار ۲ مشاهده می‌شود جمعیت ایران طی قرن گذشته نوساناتی در رشد جمعیت داشته است. در دهه ۱۳۳۵-۱۳۴۵، جمعیت ایران با رشد ۳/۱ درصد افزایش یافت، ولی به‌دلیل اعمال برنامه‌های تنظیم خانواده از نیمه دوم دهه ۱۳۴۰ رشد جمعیت کاهش یافته و در دهه ۱۳۴۵-۱۳۵۵ به ۲/۷ درصد رسید. بار دیگر در سال‌های ۱۳۵۵-۱۳۶۵ با وقوع انقلاب اسلامی و شرایط خاص دوران انقلاب و جنگ تحمیلی، به بیشترین حد خود در طول تاریخ تحولات جمعیت ایران یعنی حدود ۳/۹ درصد افزایش یافت (عباسی شوازی و همکاران، ۲۰۰۹). رشد سالانه جمعیت طی دهه ۱۳۶۵-۱۳۷۵ به ۱/۹ درصد و سپس طی دهه ۱۳۷۵-۱۳۸۵ به ۱/۶ درصد، و در دوره پنج‌ساله ۱۳۸۵-۱۳۹۰ به ۱/۳ درصد رسید و طی دوره ۱۳۹۰-۱۳۹۵ نیز جمعیت با رشد ۱/۲۴ درصد کاهش یافت (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵) و در حال حاضر این نرخ به زیر یک درصد و در حدود ۰/۷ درصد رسیده است (اسمعیلی و عباسی شوازی، ۲۰۲۴).

نمودار ۲. روند تحولات درصد رشد جمعیت در کشور ایران در فاصله سال‌های ۱۳۳۵ تا ۱۴۰۳

در راستای مطالب مطرح‌شده، ابتدا به فرصت‌ها و در بخش بعدی به چالش‌های جمعیتی ناشی از پیامدهای گذار جمعیتی در ایران خواهیم پرداخت.

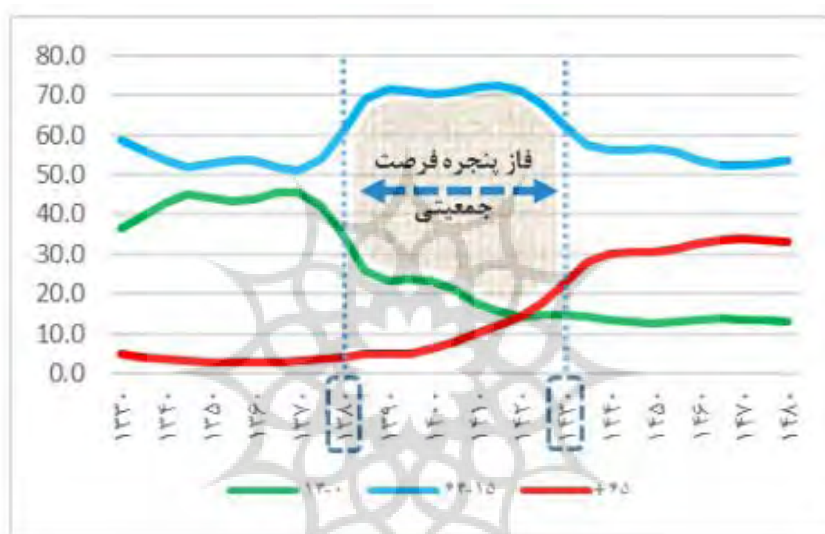
۲-۵. فرصت جمعیتی ایران (پنجره جمعیتی)^۱

نیروی انسانی به‌عنوان یکی از عوامل کلیدی تولید، نقش حیاتی در رشد و توسعه اقتصادی دارد و می‌توان آن را از جنبه‌های عرضه و تقاضای بازار کار بررسی کرد. عرضه نیروی انسانی تحت تأثیر عواملی نظیر رشد جمعیت، میزان مشارکت و ساعات کاری قرار دارد. در مقابل، تقاضای نیروی کار به ظرفیت‌های تولیدی، سرمایه‌گذاری‌ها، فناوری‌های نوین و تأثیرات جهانی وابسته است (امینی و فرهادی‌کیا، ۱۳۹۵). علاوه‌براین، ترکیب سنی جمعیت که تحت تأثیر باروری، مرگ‌ومیر و مهاجرت قرار دارد، تأثیر عمده‌ای بر تعداد نیروی فعال جامعه می‌گذارد. در دوران گذار جمعیتی، کاهش نسبت جمعیت زیر ۱۵ سال و افزایش سهم جمعیت بالقوه فعال (سنین ۱۵ تا ۶۴) به‌وجود می‌آید که شرایطی مناسب برای رشد اقتصادی فراهم می‌آورد و به آن «پنجره جمعیتی» گفته می‌شود (سرائی، ۱۳۹۰). با توجه به تأثیر مهم دوره پنجره جمعیتی بر رشد و شکوفایی اقتصادی کشورها، مطالعات متعددی به بررسی این حوزه پرداخته‌اند (بلوم و ویلیامسون^۲، ۱۹۹۸؛ ویلیامسون^۳، ۲۰۰۱؛ میسون^۴، ۲۰۰۳، ۲۰۰۵؛ مشفق و میرزایی، ۱۳۸۹).

پنجره جمعیتی ایران که در آستانه سرشماری ۱۳۸۵ آغاز شده، تقریباً چهار دهه ادامه خواهد داشت و به‌تدریج در حدود سال ۱۴۳۰ بسته می‌شود. طبق داده‌ها، در آستانه سرشماری ۱۳۸۵ نسبت وابستگی سنی به کمتر از ۰/۵ کاهش یافته است. در دوره دهه‌ساله ۱۳۷۵

1. Demographic window
2. Bloom & Williamson
3. Williamson
4. Mason

تا ۱۳۸۵، درحالی که رشد سالانه جمعیت کل ایران ۱/۶۱ درصد بوده، این نرخ برای گروه سنی ۱۵ تا ۶۴ سال به ۳/۸۴ درصد افزایش یافته است (صادقی، ۱۳۹۱). براساس نتایج سرشماری سال ۱۳۹۵، میانه سنی جمعیت ایران ۳۰ سال و سهم افراد زیر ۱۵ سال ۲۵/۴ درصد است. همچنین سهم افراد بالای ۶۵ سال به ۶/۱ درصد رسیده است. این نسبت‌های ساختار سنی نشان می‌دهد ایران در مرحله میانسالی قرار دارد (محزون، ۱۳۹۷). نمودار ۳ روند تغییرات سهم گروه‌های عمده سنی جمعیت کشور و فاز پنجره جمعیتی در ایران را نشان می‌دهد.

نمودار ۳: روند تغییرات سهم گروه‌های عمده سنی جمعیت کشور و فاز پنجره جمعیتی در ایران

منبع: محزون، ۱۳۹۷

سود جمعیتی به میزان تأثیر رشد اقتصادی بر تغییرات ساختاری جمعیت تحت فرض ثابت ماندن سایر عوامل اطلاق می‌شود و از تحلیل پروفایل انتقالات بین‌نسلی به‌دست می‌آید. این پروفایل نشان‌دهنده تولید، مصرف و پس‌انداز فرد در سنین مختلف است. سود جمعیتی در دو مرحله شکل می‌گیرد: اولی به اوج نیروی کار و رشد مثبت نسبت حمایت مربوط می‌شود و دومی به افزایش بهره‌وری و دوران سالمندی مربوط است (محزون، ۱۳۹۷). ایران باید از فرصت تاریخی ناشی از پنجره جمعیتی بهره‌برداری کند تا ظرفیت اقتصادی کشور را افزایش دهد (حسین‌زاده، ۱۳۹۸). به‌علاوه، تمرکز بر تقویت نهادهای دولت و افزایش همکاری بین بخش‌های دولتی و غیردولتی در این زمینه، به تحقق اهداف بلندمدت سیاست‌های جمعیتی و اقتصادی یاری خواهد رساند. در نتیجه سود جمعیتی نه تنها یک مقوله اقتصادی، بلکه یک چالش و فرصت سیاسی نیز به‌شمار می‌آید که مدیریت آن نقشی کلیدی در تحقق عدالت اجتماعی و پایداری اقتصادی دارد.

۳-۵. چالش‌های جمعیتی ایران

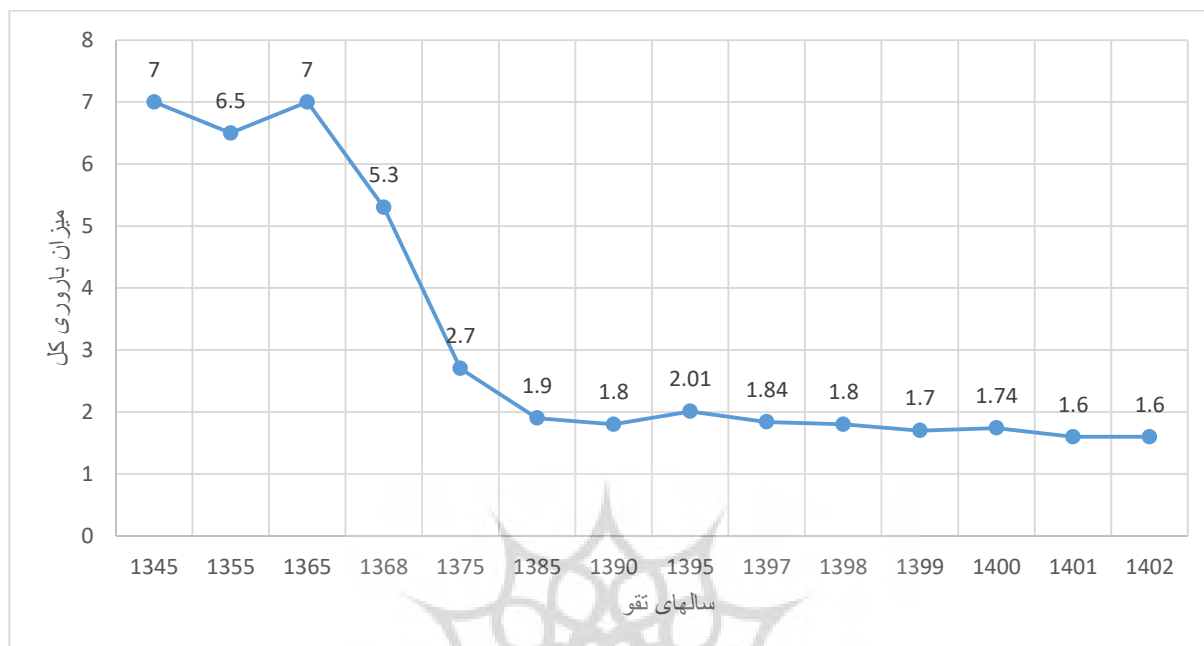
در این بخش از مقاله به بررسی مسائل و چالش‌های جمعیتی ایران در سه حوزه باروری اندک، توزیع نابرابر فضایی جمعیت، مهاجرت‌های منطقه‌ای و بین‌استانی و سالخوردگی جمعیت می‌پردازیم.

۱-۳-۵. مسئله باروری پایین: کاهش باروری در دهه‌های اخیر در سطح جهانی به یک دغدغه تبدیل شده است؛ به‌ویژه با

توجه به اینکه باروری در بسیاری از کشورها به زیر سطح جانشینی رسیده است (مدیری و همکاران، ۱۴۰۰). ایران نیز از اوایل دهه ۱۳۸۰ با باروری زیر حد جانشینی مواجه است (عباسی شوازی و همکاران، ۲۰۰۹). ادامه این روند موجب ساختار سنی سالخورده و کاهش عرضه نیروی کار خواهد شد (مورگان و تایلور، ۲۰۰۶). در نتیجه افزایش مالیات و محدودیت عرضه نیروی کار، اقتصاد را به چالش می‌کشد و در اقتصاد جهانی رقابتی، کشورها با کمبود نیروی کار جوان و ماهر آسیب‌پذیر خواهند بود (عباسی شوازی و اسمعیلی، ۱۴۰۰؛ مک‌دونالد، ۲۰۰۸). این وضعیت نه تنها بر رشد اقتصادی تأثیر می‌گذارد، بلکه می‌تواند به بحران‌های اجتماعی و سیاسی نیز منجر شود؛ زیرا توزیع نامتوازن فرصت‌های اقتصادی و کاهش مشارکت سیاسی ممکن است به نارضایتی و بی‌ثباتی اجتماعی بینجامد (رودریگز-سیلویرا، ۲۰۱۴). در این راستا، سیاست‌گذاران باید به وضعیت باروری و چالش‌های مرتبط با آن توجه نشان دهند و راهبردهای مؤثری برای مقابله با اثرات منفی آن تدوین کنند.

مطالعات انجام گرفته در زمینه سطح و روند باروری در ایران نشان می‌دهد در چند دهه اخیر باروری کاهش چشمگیری را تجربه کرده است (عباسی شوازی و همکاران، ۲۰۰۹). در اوایل دهه ۱۳۴۰ میزان باروری کل، ۷ فرزند برای هر زن در سن باروری بود و در زمان انقلاب نیز همین میزان باروری کل به ثبت رسید. میزان باروری کل در سال ۱۳۷۵ به ۲/۷ فرزند و در سال ۱۳۷۹ به سطح جانشینی ۲/۱ فرزند رسید (عباسی شوازی، ۱۳۸۱). میزان باروری کل در ایران در سال ۱۳۸۵ به کمتر از سطح جانشینی و حدود ۱/۹ فرزند کاهش یافت و در سال ۱۳۹۸ به ۱/۸ فرزند و در سال ۱۳۹۹ به ۱/۷ رسید. در سال ۱۴۰۰ نیز به ۱/۷۴ رسید (فتحی و همکاران، ۱۴۰۱). در ادامه، میزان باروری کل در سال‌های ۱۴۰۱ و ۱۴۰۲ به ۱/۶ فرزند کاهش یافته است (محمودی و شجاعی، ۱۴۰۳). روند باروری در ایران در نمودار ۴ نشان داده شده است.

نتایج تحلیل پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان در سال ۱۴۰۲ نشان می‌دهد بیش از ۵۰ درصد افراد (۵۰/۸ درصد) مشکلات اقتصادی را به عنوان علت عمده عدم تمایل به فرزندآوری مطرح کرده‌اند. همچنین ۲۳ درصد دیگر بالا بودن سن را به عنوان عامل مؤثر در این موضوع ذکر کرده‌اند. جالب است که وقتی از پاسخ‌دهندگان درباره تشویق به فرزندآوری در صورت درخواست مشاوره پرسیده شده، ۸۵ درصد آن‌ها اعلام کرده‌اند که صرف نظر از وضعیت اقتصادی خانواده‌ها، به تشویق فرزندآوری خواهند پرداخت. در ادامه، از پاسخ‌دهندگان پرسیده شده که به نظر آن‌ها یک خانواده باید چند فرزند داشته باشد. نتایج این بخش نشان می‌دهد بیش از ۵۰ درصد از پاسخ‌دهندگان با ویژگی‌های مختلف فردی، دوفرزدی را مطلوب دانسته‌اند (پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان، موج چهارم، ۱۴۰۲). در جدول ۱، نگرش ایرانیان به تعداد مطلوب فرزندان از سال ۱۳۹۴ تا سال ۱۴۰۲ قابل مشاهده است.

نمودار ۴: روند میزان باروری کل در کشور ایران بین سال‌های ۱۳۴۰ تا ۱۴۰۲

همان‌طور که اعداد در جدول ۱ نشان می‌دهد، در سال ۱۴۰۲ تمایل به دوفرزندگی به ۵۰/۹ درصد رسیده و در مقابل تمایل به سه و چهارفرزندگی نسبت به سال ۱۳۸۲ افزایش یافته است. به عبارتی، بیش از ۲۰ درصد افراد، سه فرزند را به‌عنوان تعداد مطلوب فرزند خود اعلام کرده‌اند. بااین‌حال، رفتار باروری در عمل کمتر از دو فرزند است که این نشان‌دهنده عوامل بازدارنده‌ای است که مانع تحقق آمل و آرزوی خانواده‌ها در تعیین تعداد فرزندان می‌شود. این عوامل ممکن است شامل چالش‌های اقتصادی، عدم دسترسی به حمایت‌های اجتماعی و خدمات بهداشتی، و نیز نابرابری‌های جنسیتی باشد. از دیدگاه سیاسی، این شرایط نیازمند شکل‌گیری سیاست‌هایی است که به حمایت از خانواده‌ها بپردازند و موانع موجود را کاهش دهند. همچنین عدم تطابق بین تمایل به باروری و واقعیت‌های اجتماعی می‌تواند به نارضایتی اجتماعی و چالش‌های سیاسی منجر شود؛ چرا که افزایش نامتوازن در جمعیت جوان در مقابل جمعیت سالخورده ممکن است فشارهایی را بر سیستم‌های بهداشتی و اجتماعی ایجاد کند.

جدول ۱. مقایسهٔ تعداد مطلوب فرزند در پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان موج دوم (۱۳۸۲)، موج سوم (۱۳۹۴) و موج چهارم (۱۴۰۲)

تعداد مطلوب فرزند	۱۳۸۲	۱۳۹۴	۱۴۰۲
تک‌فرزندگی	۱۱/۵ (درصد)	۸/۲ (درصد)	۱۰/۵ (درصد)
دوفرزندگی	۷۴	۴۸/۱	۵۰/۹
سه‌فرزندگی	۱۰/۷	۲۲/۱	۱۹/۹
چهارفرزندگی	۳/۶	۱۶	۱۴/۱
پنج‌فرزندگی و بالاتر	۰/۳	۴/۲	۴/۶

۲-۳-۵. توزیع فضایی نابرابر جمعیت و مهاجرت‌های منطقه‌ای و بین‌استانی: مهاجرت به‌عنوان یکی از عوامل

اصلی پویایی جمعیت، تغییراتی در ساختار سنی و جنسیتی جمعیت، رشد سالانه آن و همچنین تغییرات اجتماعی و اقتصادی در مناطق مبدأ و مقصد به دنبال دارد (فتحی، ۱۳۹۴). جمعیت ۸۰ میلیون نفری ایران به شکل نابرابری در مناطق مختلف کشور توزیع شده است. در سال ۱۳۹۵، یک‌ششم جمعیت ایران (۱۶ درصد) در استان تهران سکونت داشته‌اند که معادل ۱۳/۳ میلیون نفر است. بعد از تهران، استان‌های خراسان رضوی (۸ درصد)، اصفهان (۶/۴ درصد)، فارس (۶/۱ درصد)، خوزستان (۵/۹ درصد) و آذربایجان شرقی (۴/۹ درصد) بیشترین سهم جمعیتی را در میان استان‌های کشور به خود اختصاص داده‌اند. این شش استان در مجموع تقریباً نیمی از جمعیت ایران را دارند و نیمی دیگر در ۲۵ استان دیگر کشور ساکن هستند (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵؛ محمودیان و قاسمی اردهایی، ۱۳۹۶: ۹۹-۱۰۲).

تحقیق صادقی و همکاران (۱۴۰۰) نشان داد مناطق مهاجرپذیر بیشتر از مناطق مهاجرفرست از مزایای سرمایه انسانی بهره‌مند شده‌اند؛ درحالی‌که مناطق مهاجرفرست به دلیل خروج جمعیت تحصیل‌کرده خود، با چالش‌های جدی در نابرابری‌های منطقه‌ای مواجه شده‌اند. این پدیده می‌تواند سبب تشدید دغدغه‌های سیاسی و اجتماعی در کشور شود؛ زیرا چنین نابرابری‌هایی به نارضایتی عمومی و بی‌اعتمادی به نهادهای حکومتی منجر می‌شود. نتایج تنها و همکاران (۱۴۰۲) نیز بیانگر این است که مهاجرت تأثیر چشمگیری بر افزایش سطح تحصیلات عالی جمعیت زنان و مردان در شهرستان‌های توسعه‌یافته داشته است؛ درحالی‌که در شهرستان‌های کمتر توسعه‌یافته، شاهد کاهش سطح تحصیلات هستیم که تغییرات بیشتری برای زنان وجود دارد.

با توجه به نتایج تحقیقات برای مقابله با این چالش‌ها، تأکید بر ساختار سنی و تحصیلی و تدوین یک سند جامع برای بهره‌برداری از پتانسیل‌های سرمایه انسانی در مناطق مختلف کشور ضروری است. این سند باید به‌طور خاص به نیازهای شهرستان‌های کمتر توسعه‌یافته بپردازد و سیاست‌هایی را طراحی کند که به ترویج سرمایه‌گذاری‌های اجتماعی و اقتصادی در این مناطق کمک کند. علاوه بر این، توسعه شهرستان‌های کمتر توسعه‌یافته و تدوین یک سند ملی مهاجرت داخلی برای مدیریت مهاجرت‌های داخلی به منظور تحقق اهداف توسعه پایدار، به‌ویژه در زمینه عدالت اجتماعی و کاهش نابرابری‌های منطقه‌ای پیشنهاد شده است. این رویکرد نه تنها به بهبود وضعیت اقتصادی این شهرستان‌ها کمک می‌کند، بلکه می‌تواند به تقویت انسجام اجتماعی و اعتماد به نهادهای دولتی منجر شود.

۳-۳-۵. سالخوردگی جمعیت: سالخوردگی جمعیت به‌عنوان یکی از مهم‌ترین چالش‌های جمعیتی و یکی از عناصر اصلی و

تعیین‌کننده تغییرات اجتماعی در نیمه اول قرن بیست و یکم شناخته می‌شود. در سال ۲۰۱۸، برای نخستین بار در تاریخ، تعداد افراد بالای ۶۵ سال از کودکان زیر ۵ سال بیشتر شد. امروزه احتمال زنده ماندن افراد ۶۰ و ۷۰ ساله تا سنین ۸۰، ۹۰ و حتی ۱۰۰ سالگی، نسبت به گذشته افزایش چشمگیری یافته است. سالخوردگی جمعیت نه تنها در حال حاضر یکی از قدرتمندترین عوامل ایجاد تغییرات اجتماعی است، بلکه در آینده نیز بر قدرت و نفوذ آن افزوده خواهد شد؛ بنابراین، نیمه اول قرن بیست و یکم مهم‌ترین دوره تاریخ تحولات سالمندی جمعیت خواهد بود (زنجری و همکاران، ۱۴۰۳: ۲۶۲). مسیرهای آتی سالخوردگی جمعیت ناشی از ترکیبات خاصی از کاهش باروری و افزایش امید زندگی در نقاط مختلف جهان است (لوتز و همکاران، ۲۰۰۸).

بررسی‌های جمعیتی سازمان ملل متحد نشان می‌دهد جمعیت جهانی به‌سوی سالخوردگی پیش می‌رود و این روند در آینده به‌سرعت افزایش خواهد یافت (باستانی و همکاران، ۱۳۹۲). سالخوردگی جمعیت به‌عنوان یک مفهوم آماری، ریشه در کاهش مستمر باروری دارد و افزایش امید زندگی در آن نقش کمتری ایفا می‌کند. این مفهوم با دو عامل مشخص می‌شود: نخست، میانه سنی و دوم، میانگین سنی که نشان‌دهنده ورود جمعیت به مرحله سالخوردگی است (فتحی، ۱۳۹۸: ۳۹۴).

پدیده سالخوردگی جمعیت در ایران واقعیتهای اجتناب‌ناپذیر است و به همین خاطر ضرورت دارد که نیازها و چالش‌های مرتبط با سالمندان در کانون توجه قرار گیرد (آل‌مولانا و اسماعیلی، ۱۳۸۹). به‌منظور مواجهه با این پدیده، دولت‌ها می‌توانند سیاست‌های رفاه اجتماعی را پیگیری کنند که شامل ارائه خدمات بهداشتی، شغلی و تأسیس مراکز مراقبت از سالمندان توسط بخش‌های دولتی و خصوصی می‌شود.

با تغییر سبک زندگی و افزایش خانواده‌های هسته‌ای، حمایت از سالمندان کاهش می‌یابد و این موضوع بر ضرورت ارتقای تأمین اجتماعی تأکید می‌کند. مطالعات فتحی (۱۳۹۸) و زنجانی و همکاران (۱۳۹۵) پیشنهاد افزایش سن بازنشستگی را مطرح کرده‌اند؛ تغییری که در بسیاری از کشورهای توسعه‌یافته در حال اجرا است. همچنین پیشرفت‌های پزشکی و افزایش آگاهی افراد درباره مراقبت‌های شخصی سبب شده افراد بالای ۶۵ سال توانایی جسمی بیشتری داشته باشند و قادر به مشارکت در چرخه اقتصادی شوند. تأثیر سالمندی بر اقتصاد به وضعیت سلامت و تحرک جمعیت بستگی دارد؛ به‌طوری‌که اگر افراد فعال باقی بمانند، پیامدهای منفی کاهش خواهد یافت (فتحی، ۱۳۹۸)؛ بنابراین برنامه‌ریزی‌ها و سیاست‌های عمومی باید با رویکردی جامع و براساس نیازها و توانمندی‌های سالمندان تنظیم شود. این برنامه‌ها نباید فقط بر تأمین اجتماعی متمرکز شود، بلکه باید به افزایش مشارکت سیاسی سالمندان، تقویت هویت اجتماعی و ارتقای کیفیت زندگی آن‌ها کمک کند. درعین حال سیاست‌گذاران باید به پایداری اجتماعی و اقتصادی کشور توجه کنند و تلاش کنند تا با ایجاد سازوکارهای حمایتی مؤثر، از نارضایتی‌های ممکن که ناشی از عدم تأمین نیازهای این گروه سنی است، جلوگیری کنند.

۴-۵. سیاست‌های جمعیتی ایران و تغییر سیاست‌گذاری‌ها از دهه نود

سیاست جمعیتی مجموعه اصول و تدابیر و تصمیمات مدون جمعیتی است که از سوی دولت‌ها اتخاذ می‌شود و حدود فعالیت‌های دولت را در رابطه با مسائل جمعیتی یا اموری که نتایج جمعیتی دارند تعیین می‌کند (بهنام، ۱۳۸۴). سیاست‌های جمعیتی به‌مثابه مجموعه تدابیر نظام‌مند، برای مدیریت تغییرات جمعیت تعریف شده که اغلب با مسئله جمعیتی متناظر است (بالاخانی، ۱۴۰۱). به عبارت دیگر، سیاست‌های جمعیتی شامل تمامی قوانین، مقررات و برنامه‌های دولتی است که در راستای تأثیرگذاری بر اندازه، رشد و ترکیب جمعیت طراحی شده‌اند (لوکاس و میر، ۱۳۸۱). این سیاست‌ها نه‌تنها بر جنبه‌های اقتصادی و اجتماعی جامعه تأثیر می‌گذارند، بلکه می‌توانند بر توازن قدرت سیاسی، توزیع منابع و ساختار نهادهای حکومتی نیز اثرگذار باشند. در این راستا، درک تأثیر سیاست‌های جمعیتی بر پویایی سیاسی و اجتماعی برای هر کشوری، به‌ویژه کشورهایی که با چالش‌های جمعیتی خاصی مواجه‌اند، امری ضروری است. از این‌رو، تحلیل و اجرای سیاست‌های مؤثر در حوزه جمعیت نه‌تنها نیازمند درک عمیق از الگوهای جمعیتی و روندهای تاریخی است، بلکه باید با توجه به منافع ملی و آرمان‌های اجتماعی جامعه نیز انجام شود. درنهایت، توجه به این سیاست‌ها می‌تواند راهگشای توسعه پایدار و افزایش مشارکت سیاسی در میان گروه‌های مختلف جمعیتی باشد. در بررسی سیاست‌های جمعیتی ایران می‌توان چهار دوره را از هم متمایز کرد:

۱. اولین برنامه تنظیم خانواده: سیاست کنترل جمعیت در ایران به‌طور علنی از سال ۱۳۴۶ اجرا شد؛

۲. دوره انقلاب تا سال ۱۳۶۷: توقف برنامه و ایجاد شرایط پروتالیستی^۱، وجود سیاست‌های ضمنی نظیر گسترش آموزش و بهداشت، توسعه روستایی و...؛

۳. دوره ۱۳۶۷ تا ۱۳۹۰: اتخاذ و اجرای مجدد سیاست‌های علنی دولت در زمینه کنترل جمعیت در پاسخ به نیازهای جامعه و افزایش سریع جمعیت در سال ۱۳۶۷؛ مهم‌ترین برنامه انقباضی برای محدودیت فرزندآوری قانون مصوب مجلس شورای اسلامی ۱۳۷۲/۰۲/۲۶ بود که روند کاهشی جمعیت را که از سال ۱۳۶۴ آغاز شده بود، سرعت بخشید. ماده ۱ این قانون عملاً فرزندان سوم به بعد خانواده را از بسیاری از امتیازات پشتیبانی‌های درمانی و خدماتی محروم می‌کند: «کلیه امتیازاتی که در قوانین براساس تعداد فرزندان یا عائله پیش‌بینی و وضع شده‌اند، درمورد فرزندان چهارم و بعد که پس از یک سال از تصویب این قانون متولد می‌شوند قابل محاسبه و اعمال نخواهد بود و فرزندی که تا تاریخ مزبور متولد می‌شوند، کماکان از امتیازات مقرر شده برخوردار می‌باشند» (پایگاه اطلاع‌رسانی مجلس شورای اسلامی). در این قانون دستگاه‌های فرهنگی کشور به‌ویژه صداوسیما موظف به فرهنگ‌سازی درخصوص کنترل جمعیت شد. «ماده ۳ سازمان صداوسیما جمهوری اسلامی ایران موظف است برای ارتقای سطح آگاهی‌های عمومی در تأمین سلامت کودکان و مادران و جمعیت برنامه‌های آموزشی رادیویی و تلویزیونی به‌طور مستقیم و غیرمستقیم تهیه و پخش کند» (همان).

۴. دوره ۱۳۹۰ به بعد: توقف برنامه کنترل جمعیت و تغییر سیاست‌های جمعیتی به سمت افزایش جمعیت و قانون جوانی جمعیت؛ پس از تبیین شرایط جدید جمعیتی، از سال ۱۳۸۵ به بعد این موضوع به عنوان یک تهدید آتی که توان بحران‌سازی برای کشور را دارد، مورد توجه برخی دستگاه‌های سیاست‌گذاری قرار گرفت. با بیان دغدغه کاهش جمعیت، شورای عالی انقلاب فرهنگی اولین گام را برداشت. در چارچوب تصویب نقشه مهندسی فرهنگی و براساس تحلیل وضعیت فرهنگی کشور، موضوع تحولات جمعیتی کشور بررسی و راهبرد کلان، راهبردها و اقدامات ملی مرتبط با آن به تصویب رسید (پایگاه اطلاع‌رسانی شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۱). مصوبه شورای عالی انقلاب فرهنگی پیش‌بینی‌های خوبی درخصوص اصلاح وضعیت موجود داشت که بهبود نسبی شرایط در مقطع فعلی محصول اجرای بخشی از این مصوبات است.^۲ رهبر معظم انقلاب اسلامی با درک عمق شرایط نامطلوب از

۱. منظور سیاست‌ها و دیدگاه‌های موافق افزایش جمعیت است.

۲. پوشش بیمه اجباری درمان رایگان مادر و کودک از ابتدای بارداری تا پایان دوسالگی کودک برای کسانی که پوشش بیمه درمانی ندارند، اختصاص سید تغذیه رایگان ماهانه، اختصاص بسته بهداشتی-درمانی رایگان شامل مکمل‌های غذایی، دارو، آزمایش‌های دوره‌ای و موردی و معاینه‌های ماهیانه به مادران باردار و دارای فرزند زیر دو سال برای حداقل سه دهک درآمدی پایین و نیازمندان، افزایش مدت مرخصی استعلاجی زایمان به ۹ ماه و مرخصی بدون حقوق به ۲۱ ماه و درمجموع به مدت ۳۰ ماه به ازای هر فرزند و درمجموع ۱۰ سال به‌صورت شناور با حفظ شغل برای کلیه شاغلان بخش دولتی و...، مرخصی استحقاقی دوهفته‌ای با تولد فرزند به پدر، دانشجویان مادر به ازای هر فرزند چهار نیمسال و کاهش سقف واحدهای درسی در هر نیم سال تا سقف ۸ واحد افزایش سنوات تحصیلی دارند. نظام آموزشی کشور با ملاحظات جنسیتی و سیاست‌های جمعیتی در ساختار، محتوا و طول مدت تحصیل متناسب‌سازی می‌شوند، ضمن آنکه مراکز آموزش عالی موظفانند در توزیع و تخصیص وام دانشجویی، وام ودیعه مسکن و همچنین تخصیص خوابگاه‌های دانشجویی، دانشجویان متأهل دارای فرزند را در اولویت قرار دهند. مادران شاغل دارای سه فرزند و بیشتر نیز می‌توانند با داشتن هر میزان سابقه کار، علاوه بر میزان سنوات خود به ازای هر فرزند با یک سال افزایش سنوات بازنشسته شوند. همچنین مادران شاغل می‌توانند با هر میزان سابقه کار با همان میزان سنوات بازنشسته شوند. کاهش مدت خدمت سربازی متناسب با سن ازدواج و تعداد فرزندان و افزایش حقوق و تسهیلات آن‌ها با رعایت ضوابط و مقررات مورد عمل ستاد کل نیروهای مسلح، ترویج زایمان طبیعی و بدون درد و مقابله هدفمند با سزارین‌های غیرضروری و سودجویانه، برخی از این پیش‌بینی‌ها در مصوبه ۱۳۹۱ شورای عالی انقلاب فرهنگی بود.

جایگاه رهبری جامعه اسلامی به انداز دهی و فرهنگ‌سازی در این خصوص ادامه می‌دهند. ایشان در سال ۱۳۹۱ در اجتماع مردم بجنورد با صراحت به اشتباهات سیاستی در بخش جمعیت در دهه هفتاد شمسی اشاره کردند.

به دنبال فضای مطالبه‌گری‌ای که رهبر انقلاب ایجاد کرده بودند، مجلس شورای اسلامی در تاریخ ۱۳۹۲/۳/۲۰ قانون مصوب سال ۱۳۷۲ خود را تعدیل کرد. در ماده واحده این قانون آمده است: «از تاریخ لازم‌الاجرا شدن این قانون کلیه محدودیت‌های مقرر در قانون تنظیم خانواده و جمعیت مصوب ۱۳۷۲/۰۲/۲۶ و اصلاحات آن و سایر قوانین که براساس تعداد فرزند برای والدین شغل یا فرزندان آنان ایجاد شده است، لغو می‌شود.»

رهبر انقلاب در کمتر از سه ماه، بار دیگر در یک سخنرانی رسمی بر ضرورت اصلاح قوانین مرتبط با شرایط پیش‌روی کشور تأکید ورزیدند و خطای صورت‌گرفته در این زمینه را یادآوری کردند. این اظهارات نشان‌دهنده نارضایتی ایشان از اقدامات قانونی شورای عالی انقلاب فرهنگی و مجلس در این خصوص بود و بر این مسئله تأکید داشتند که این اقدامات متناسب با چالش‌های موجود نیستند. به دنبال این تأکید صریح، مجمع تشخیص مصلحت نظام سیاست‌های کلی جمعیتی را تدوین کرد. رهبر انقلاب پس از ملاحظه و اصلاح این سیاست‌ها، در اردیبهشت ۱۳۹۳، سیاست‌های کلی جدید جمعیت کشور را در ۱۴ بند ابلاغ کردند. این سیاست‌های کلی شامل موارد زیر بود:

۱. ارتقای پویایی، بالندگی و جوانی جمعیت با افزایش نرخ باروری به بیش از سطح جانشینی؛
۲. رفع موانع ازدواج، تسهیل و ترویج تشکیل خانواده و افزایش فرزند، کاهش سن ازدواج و حمایت از زوج‌های جوان و توانمندسازی آنان در تأمین هزینه‌های زندگی و تربیت نسل صالح و کارآمد؛
۳. اختصاص تسهیلات مناسب برای مادران به‌ویژه در دوره بارداری و شیردهی و پوشش بیمه‌ای هزینه‌های زایمان و درمان ناباروری مردان و زنان و تقویت نهادها و مؤسسات حمایتی ذی‌ربط؛
۴. تحکیم بنیان و پایداری خانواده با اصلاح و تکمیل آموزش‌های عمومی درباره اصالت کانون خانواده و فرزندپروری و با تأکید بر آموزش مهارت‌های زندگی و ارتباطی و ارائه خدمات مشاوره‌ای بر مبنای فرهنگ و ارزش‌های اسلامی-ایرانی و توسعه و تقویت نظام تأمین اجتماعی، خدمات بهداشتی و درمانی و مراقبت‌های پزشکی در جهت سلامت باروری و فرزندآوری؛
۵. ترویج و نهادینه‌سازی سبک زندگی اسلامی-ایرانی و مقابله با ابعاد نامطلوب سبک زندگی غربی؛
۶. ارتقای امید زندگی، تأمین سلامت و تغذیه سالم جمعیت و پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی، به‌ویژه اعتیاد، سوانح، آلودگی‌های زیست‌محیطی و بیماری‌ها؛
۷. فرهنگ‌سازی برای احترام و تکریم سالمندان و ایجاد شرایط لازم برای تأمین سلامت و نگهداری آنان در خانواده و پیش‌بینی سازوکار لازم برای بهره‌مندی از تجارب و توانمندی‌های سالمندان در عرصه‌های مناسب؛
۸. توانمندسازی جمعیت در سن کار با فرهنگ‌سازی و اصلاح، تقویت و سازگار کردن نظام‌های تربیتی و آموزش‌های عمومی، کارآفرینی، فنی-حرفه‌ای و تخصصی با نیازهای جامعه و استعدادها و علایق آنان در جهت ایجاد اشتغال مؤثر و مولد؛
۹. بازتوزیع فضایی و جغرافیایی جمعیت، متناسب با ظرفیت زیستی با تأکید بر تأمین آب با هدف توزیع متعادل و کاهش فشار جمعیتی؛
۱۰. حفظ و جذب جمعیت در روستاها و مناطق مرزی و کم‌تراکم و ایجاد مراکز جدید جمعیتی به‌ویژه در جزایر و سواحل خلیج فارس و دریای عمان از طریق توسعه شبکه‌های زیربنایی، حمایت و تشویق سرمایه‌گذاری و ایجاد فضای کسب‌وکار با درآمد کافی؛
۱۱. مدیریت مهاجرت به داخل و خارج، هماهنگ با سیاست‌های کلی جمعیت با تدوین و اجرای سازوکارهای مناسب؛

۱۲. تشویق ایرانیان خارج از کشور برای حضور و سرمایه‌گذاری، و بهره‌گیری از ظرفیت‌ها و توانایی‌های آنان؛
۱۳. تقویت مؤلفه‌های هویت‌بخش ملی (ایرانی، اسلامی، انقلابی) و ارتقای وفاق و همگرایی اجتماعی در پهنه سرزمینی، به‌ویژه در میان مرزنیسان و ایرانیان خارج از کشور؛
۱۴. رصد مستمر سیاست‌های جمعیتی در ابعاد کمی و کیفی با ایجاد سازوکار مناسب و تدوین شاخص‌های بومی توسعه انسانی و انجام پژوهش‌های جمعیتی و توسعه انسانی، و سیاست‌های کلی جمعیت (سیاست‌های کلی جمعیت، ۱۳۹۳/۰۲/۳۰).
- تأکید بر افزایش باروری به پیش از حد جانشینی و کیفی‌سازی جمعیت و ارتباط کیفیت و کمیت جمعیت به‌خوبی در این سیاست‌ها مشاهده می‌شود و مورد تأکید است. به‌منظور تحقق اهداف مذکور، سیاست‌گذاران به اتخاذ سیاست‌های تشویقی برای افزایش فرزندآوری و تقویت بنیان خانواده توجه کرده‌اند. در این راستا، تغییر رویکردهای سیاستی در سطح کلان و ابلاغ سیاست‌های کلی جمعیت و خانواده از سوی مقام معظم رهبری، به متمرکز شدن بخشی از وظایف سازمان‌ها و نهادها بر برنامه‌ریزی برای تحقق این اهداف منجر شده است. به همین دلیل، قانون جوانی جمعیت در سال ۱۴۰۰ در مجلس شورای اسلامی تصویب شد که هدف اصلی آن دستیابی به سطح جانشینی باروری است. براین‌اساس و با توجه به نظرات کارشناسان، موانع اصلی فرزندآوری شناسایی و راهکارهای عملی برای گروه‌های مخاطب متفاوت ارائه شده است. این گروه‌ها شامل زوج‌های جوان و جوانان در آستانه ازدواج، حمایت از خانواده (پشتیبانی از بارداری و شیردهی، تولد هر فرزند، تولد فرزند دوم و بیشتر، و چندقلوها) و همچنین حمایت از مادران (مادران غیرشاغل، دانشجو، طلبه و مادران شاغل) هستند.

۶. بحث و نتیجه‌گیری

ایران در دهه‌های اخیر تحولات مهم جمعیتی را تجربه کرده است که شامل کاهش نرخ رشد جمعیت، افزایش شهرنشینی، افت باروری، تغییر الگوهای مهاجرت و افزایش جمعیت سالمند می‌شود. این تغییرات نه‌تنها تحت تأثیر ساختار اقتصادی و اجتماعی کلان قرار دارند، بلکه تأثیر متقابل آن‌ها بر این ساختار نیز قابل توجه است و می‌تواند به بازتعریف هویت اجتماعی و سیاسی کشور بینجامد. تحولات جمعیتی فرصت‌های بالقوه‌ای را برای رشد و توسعه کشور با عنوان پنجره جمعیت ایجاد کرده است که برای بالفعل شدن آن نیازمند سیاست‌ها و زیرساخت‌های اقتصادی مناسب هستیم. ایران در این دوره قرار دارد و با بیش از ۷۰ درصد جمعیت در سنین کار، نیاز به سیاست‌گذاری دقیق دارد تا از این فرصت برای بهبود وضعیت اقتصادی استفاده شود (محمودیان و اسمعیلی، ۱۴۰۲). اما تحقیقات مشفق و حسینی (۱۳۹۰) نشان می‌دهد سیاست‌گذاری‌ها همگام با مراحل تغییر ساختار سنی کشور نیست. همچنین پیش‌بینی‌ها حاکی از نزولی بودن میزان مشارکت نیروی کار در ایران تا سال ۱۴۰۷ است که می‌تواند هشدار برای برنامه‌ریزان باشد (محمودیان و اسمعیلی، ۱۴۰۲).

چالش دیگر جمعیتی، افزایش مهاجرت‌های داخلی و نابرابری‌های منطقه‌ای در ایران است. تفاوت‌های مهاجرتی ناشی از سطوح توسعه و نابرابری در دسترسی به امکانات است؛ بنابراین، تدوین یک سند ملی مهاجرت داخلی برای مدیریت این جریان‌ها ضروری است (صادقی و همکاران، ۱۴۰۰). همچنین چالش سالمندی جمعیت بررسی شده است. فتحی (۱۳۹۹) با استفاده از سناریوهای مختلف باروری به پیش‌بینی آینده سالمندان در ایران تا سال ۱۴۳۰ پرداخت و دریافت سالمندی جمعیت امری اجتناب‌ناپذیر است. به این ترتیب لازم است نیازهای این گروه پیش‌بینی و برای آن سیاست‌های مناسبی طراحی شود (ترکاشوند مرادآبادی و ایران‌نژاد، ۱۴۰۳).

یکی از چالش‌های عمده جمعیتی کشور، باروری زیر حد جانشینی و به‌ویژه باروری بسیار پایین در برخی از استان‌ها است. تحقیقات متعددی (ترکاشوند مرادآبادی و ایران‌نژاد، ۱۴۰۳؛ قیصری و همکاران، ۱۴۰۳؛ اسمعیلی و عباسی شوازی، ۲۰۲۴؛ کلاتری بنادکی و همکاران، ۱۳۹۶؛ مشفق و حسینی، ۱۳۹۱) نشان می‌دهند تحولات جمعیتی کشور به‌سمت باروری اندک، سالخوردگی و کاهش جمعیت حرکت می‌کند. این شرایط نیازمند توجه ویژه به ارائه بسته‌های سیاستی برای حمایت از خانواده از سوی تصمیم‌گیرندگان و برنامه‌ریزان است. در این راستا، تأثیرات سیاسی این تغییرات جمعیتی قابل‌تأمل است. سیاستمداران باید به محتوای این بسته‌ها توجه ویژه‌ای داشته باشند تا بتوانند نیازهای در حال تغییر جمعیت را شناسایی کنند و به آن پاسخ دهند. همچنین سالخوردگی جمعیت می‌تواند به چالش‌های سیاسی جدی از جمله ناتوانی در تأمین رفاه اجتماعی و فشار بر سیستم‌های بهداشتی و درمانی منجر شود (واینر و تیتلباوم^۱، ۲۰۰۱). تغییرات جمعیتی می‌تواند هم‌زمان در سطوح خرد و کلان اتفاق بیفتد. در سطح خرد، این تغییرات تحت تأثیر رفتار افراد و خانواده‌ها قرار دارد؛ درحالی‌که سیاست‌های کلان دولتی با هدف بهبود شرایط اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی، تأثیر چشمگیری بر تصمیمات جمعیتی ایفا می‌کند. درنهایت، وجود یا نبود بسته‌های سیاستی جمعیتی نقش مؤثری در شکل‌دهی رفتار سیاسی و اجتماعی افراد و روندهای جمعیتی دارد.

جمعیت، به‌ویژه قشر جوان و پویا، یکی از عوامل ضروری و بی‌بدیل برای پیشرفت و تعالی هر جامعه است و نقشی کلیدی در ایجاد ثبات سیاسی و اجتماعی ایفا می‌کند. این قشر نه‌تنها نیروی محرکه توسعه اقتصادی کشورها به‌شمار می‌آید، بلکه به‌عنوان یکی از عناصر بنیادین تولید قدرت و توانمندی‌های ملی شناخته می‌شود (گرین^۲، ۲۰۱۲). نیروی جوان به‌عنوان جامعه‌پذیرترین و نوآورترین بخش جمعیت می‌تواند با ارائه ایده‌های تازه، خلاقیت و ابتکار را در عرصه‌های مختلف اجتماعی و اقتصادی تقویت کند و از این طریق به ایجاد تحولاتی در ساختار سیاسی و اجتماعی کمک کند. در این زمینه، سرمایه‌گذاری در حوزه‌های آموزشی، اقتصادی و فرهنگی برای ارتقای کیفیت زندگی و توانمندسازی جوانان به‌عنوان نیروی کار فعال باید اولویت اصلی سیاست‌گذاران در نظر گرفته شود. با فراهم‌سازی فرصت‌های شغلی مناسب و افزایش دسترسی به خدمات آموزشی و بهداشتی باکیفیت می‌توان نه‌تنها سود جمعیتی اول و دوم را تحقق بخشید، بلکه به افزایش میزان باروری کل و ارتقای آن به سطح جانشینی و بالاتر از آن کمک کرد. این سیاست‌گذاری‌ها می‌تواند به پایداری اجتماعی و اقتصادی منجر شود و زمینه‌های رشد و شکوفایی نسل آینده را فراهم کند؛ بنابراین توجه به جوانان و ظرفیت‌های آنان نه‌تنها یک اقدام اجتماعی، بلکه راهبردی کلیدی در راستای تقویت قدرت ملی و تحقق اهداف توسعه پایدار به‌شمار می‌رود. به عبارتی، تقویت قشر جوان در جامعه می‌تواند به‌عنوان یکی از جنبه‌های محوری در سیاست‌گذاری‌های دولتی و برنامه‌ریزی‌های ملی مطرح شود و به شکل‌گیری تحولات مثبت در عرصه‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی کمک کند.

مأخذ مقاله: تالیف مستقل. در مقاله حاضر تعارض منافی وجود ندارد.

منابع

- آل مولانا، بابک و اسماعیلی، محمدمهدی (۱۳۸۹). بررسی سیاست‌های تحدید و تنظیم خانواده. *فصلنامه برداشت دوم*، ۷(۱۱-۱۲)، ۱۰۹-۱۴۰.
- افشار کهن، جواد و صادقی، رسول (۱۳۸۵). رویکردی جامعه‌شناختی به مسئله جمعیت. *نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران*، ۲، ۱۹۵-۲۱۵.
- امینی، علیرضا و فرهادی کیا، علیرضا (۱۳۹۵). برآورد توابع اشتغال به تفکیک بخش‌های اقتصادی ایران و پیش‌بینی اشتغال در برنامه ششم توسعه. *فصلنامه برنامه‌ریزی و بودجه*، ۲۱(۴)، ۶۱-۱۰۰.
- امینی یخدانی، مریم (۱۳۹۳). مراحل انتقال جمعیت. پژوهش. قابل دسترس در: <http://pajoohe.ir>
- اسلامی، روح‌الله و فرخاری، محبوبه (۱۴۰۲). بررسی چرخه سیاست‌گذاری افزایش جمعیت در جمهوری اسلامی ایران (با تمرکز بر دوره چهارم سیاست‌های جمعیتی). *راهبرد اجتماعی-فرهنگی*، ۱۲(۵)، ۳۰-۱.
- ابلاغ سیاست‌های کلی جمعیت ۱۳۹۳/۲/۲۳. قابل دسترس در: <http://farsi.khamenei.ir/news-content?id=26440>
- بهنام، جمشید (۱۳۸۴). جمعیت‌شناسی عمومی. تهران: دانشگاه تهران.
- باستانی، سوسن، رهنما، فاطمه و قاضی‌نژاد، مریم (۱۳۹۲). طرد اجتماعی مورد مطالعه: طرد عینی و ذهنی سالمندان شهر تهران. *مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران*، ۴(۲)، ۵۹۹-۶۲۲. <https://doi.org/10.22059/jisr.2013.52292>
- بالاخانی، قادر (۱۴۰۱). بررسی کیفی نگرش به سیاست‌های جمعیتی و فرزندآوری (مطالعه موردی: جوانان استان اردبیل). *مطالعات راهبردی زنان*، ۲۴(۹۶)، ۶۷-۳۹. <https://doi.org/10.22095/jwss.2022.342257.2998>
- پایگاه اطلاع‌رسانی مجلس شورای اسلامی. قابل دسترس در: <https://rc.majlis.ir/fa/report>
- پایگاه اطلاع‌رسانی شورای عالی انقلاب فرهنگی. قابل دسترس در: <https://sccr.ir/legislation/1>
- ترکاشوند مرادآبادی، محمد و ایران‌نژاد، کلثوم (۱۴۰۳). تحولات گذشته و چشم‌انداز آینده حجم و ترکیب سنی جمعیت در ایران تا افق ۱۴۲۰. *تدوام و تغییر اجتماعی*، ۳(۱)، ۳۳-۷. <https://doi.org/10.22034/jscc.2024.21185.1103>
- تنها، فاطمه؛ ربیعی دستجردی، حمیدرضا و محمودیان، حسین (۱۴۰۳). تحلیل فضایی اثر مهاجرت داخلی بر تغییرات سطح تحصیلات جمعیت در شهرستان‌های ایران. *توسعه محلی (روستایی-شهری)*، ۱۵(۲)، ۴۸۷-۵۰۶. <https://doi.org/10.22059/jrd.2024.372371.668843>
- حسینی، حاتم (۱۳۹۲). جمعیت‌شناسی اقتصادی و اجتماعی و تنظیم خانواده. همدان: دانشگاه بوعلی سینا.
- حسین زاده، جواد (۱۳۹۸). پنجره جمعیتی، مدیریت سرمایه انسانی و رشد اقتصادی پایدار در گام دوم انقلاب اسلامی ایران، نشریه بررسی آمارهای رسمی ایران، ۳۰(۱)، ۱۵۴-۱۲۱. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.25385798.1398.30.1.5.2>
- رضائی، مهدی (۱۴۰۰). جمعیت و سیاست در ایران. *نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران*، ۱۶(۳۲)، ۴۱-۷۸. <https://doi.org/10.22034/jpai.2022.554147.1231>
- زنجری، نسیم؛ کلانتری بنادکی، سیده زهرا؛ صادقی، رسول و دلیری، احمد (۱۴۰۳). آینده‌پژوهی چالش‌ها و پیشران‌های سالخوردگی جمعیت در ایران: رویکرد تحلیل سناریو. *مجله سالمندی ایران*، ۱۹(۲)، ۲۵۸-۲۷۵.
- جانی، حبیب‌الله، فتحی، الهام و نوراللهی، طه (۱۳۹۵). جمعیت‌شناسی ایران. تهران: پژوهشکده آمار.
- سرای، حسن (۱۳۹۰). جمعیت‌شناسی، مبانی و زمینه‌ها. تهران: سمت.
- شجاعی، جواد (۱۴۰۲). چالش‌های جمعیتی ایران: راهبردها و راهکارها. *مطالعات جمعیتی*، ۱۸(۱)، ۲۸۷-۳۱۶. <https://doi.org/10.22034/jips.2024.399902.1200>
- صادقی، رسول (۱۴۰۱). جمعیت، توسعه و تغییرات اجتماعی. *فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی*، ۱۴(۴)، ۵-۶. <https://doi.org/10.22035/isih.2022.410>

- صادقی، رسول (۱۳۹۱). تغییرات ساختار سنی و ظهور پدیده پنجره جمعیتی در ایران: پیامدهای اقتصادی و الزامات سیاستی. *فصلنامه مطالعات راهبردی زنان*، ۵۵، ۹۵-۱۵۰. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.20082827.1391.14.55.4.8>
- صادقی، رسول، اسمعیلی، نصیبه و عباسی شوازی، محمدجلال (۱۴۰۰). تحصیلات، توسعه و مهاجرت‌های داخلی در ایران. *نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران*، ۱۶ (۳۱)، ۱۹۳-۲۱۵. <https://doi.org/10.22034/jpai.2021.128570.1152>
- عباسی شوازی، محمد جلال (۱۳۸۱). همگرایی رفتارهای باروری در ایران: سطوح باروری استان‌ها، روندها و الگوها در ایران. *مجله نامه علوم اجتماعی*، ۱۸، ۲۰۱-۲۳۱. https://jnoe.ut.ac.ir/article_15210.html
- عباسی شوازی، محمد جلال و اسمعیلی، نصیبه (۱۴۰۰). معرفی مدلسازی عامل بنین در تبیین باروری پایین. *دوفصلنامه مطالعات جمعیتی*، ۷ (۱)، ۲۵۷-۲۹۲. <https://doi.org/10.22034/jips.2021.263638.1091>
- فتحی، الهام (۱۳۹۴). روند شهرنشینی در ایران. *مجله بررسی رسمی آمارهای ایران*، ۳ (۱۲)، ۸-۱۵. قابل‌دسترس در: <http://amar.srtc.ac.ir/article-1-32-fa.html>
- فتحی، الهام (۱۳۹۹). چشم‌اندازی به باروری در ایران از سال ۱۳۹۵ تا ۱۳۹۸؛ گزارش مرکز آمار ایران. قابل‌دسترس در: <https://amar.org.ir/gozideamari/ID/13090>
- فتحی، الهام (۱۳۹۸). پدیده سالخوردگی جمعیت در ایران. *مجله بررسی رسمی آمارهای ایران*، ۳۰ (۲)، ۳۸۷-۴۱۳. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.25385798.1398.30.2.7.6>
- قیصر، عمران، اسکندری سبزی، سیما، سلمانپور زوز، علی و حاجی اصغری، سید یوسف (۱۴۰۲). پیش‌بینی جمعیت و تحلیل پویا از تحولات ساختار جمعیتی در ایران (سال ۱۳۵۵ الی ۱۴۵۵). *راهبرد/جتماعی فرهنگی*، ۱۲ (۴)، ۱۲۵۱-۱۲۸۲.
- فتحی، الهام، جاوید، نورمحمد و نصیری‌پور، مجتبی (۱۴۰۱). *روند باروری در ایران از سال ۱۳۹۶ تا ۱۴۰۰*، گزارش تهیه‌شده در جمعیت، نیروی کار و سرشماری مرکز آمار ایران. <https://www.amar.org.ir/news/ID/18601>
- کاظمی‌پور، شهلا (۱۳۸۹). توسعه و مناسبات جمعیتی در ایران: با رویکرد آینده‌نگر. *فصلنامه برداشت دوم*، ۷ (۱۱-۱۲)، ۷۵-۱۰۶.
- کلانتری بنادکی، سیده زهرا، آذر، عادل و عباسی شوازی، محمدجلال (۱۳۹۶). بررسی تحولات جمعیتی ایران با استفاده از رویکرد پویایی سیستم. *نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران*، ۱۲ (۲۴)، ۷-۴۱. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.1735000.1396.12.24.1.2>
- لوکاس، دیوید و میر، پاول (۱۳۸۱). *درآمدی بر مطالعات جمعیتی*. ترجمه حسین محمودیان. تهران: دانشگاه تهران.
- مرکز آمار ایران (۱۳۹۵؛ ۱۳۹۶؛ ۱۳۹۷؛ ۱۳۹۸؛ ۱۳۹۹). *نتایج سرشماری نفوس و مسکن ۱۳۹۵؛ ۱۳۹۶؛ ۱۳۹۷؛ ۱۳۹۸؛ ۱۳۹۹*. قابل‌دسترس در <https://www.amar.org.ir>
- مرکز آمار ایران (۱۴۰۳). قابل‌دسترس در: <https://www.amar.org.ir>
- مرکز آمار ایران (۱۳۹۵-۱۳۴۵). *سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۹۵-۱۳۴۵*. قابل‌دسترس در: <https://www.amar.org.ir>
- محمودیان، حسین و قاسمی اردهایی، علی (۱۳۹۶). *مهاجرت و شهرنشینی در ایران*. گزارش بررسی تحولات وضعیت جمعیت در جمهوری اسلامی ایران، مؤسسه تحقیقات جمعیت کشور، ۶۵-۷۶.
- محمودیان، حسین (۱۳۹۵). بررسی مسائل نوظهور جمعیتی ایران. *مجموعه مقالات سیاسی، صندوق جمعیت سازمان ملل*.
- محبی میمنندی، مهیار و ساسانی‌پور، محمد (۱۳۹۹). کووید-۱۹ و بازبینی گذارهای جمعیت‌شناختی: عصر اپیدمی‌های عفونی-انگلی نوپدید؟. *نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران*، ۱۵ (۳۰)، ۴۱-۷۴. <https://doi.org/10.22034/jpai.2021.131572.1156>
- محمودیان، حسین و اسمعیلی، نصیبه (۱۴۰۲). پیش‌بینی میزان مشارکت نیروی کار در ایران به‌وسیله شبیه‌سازی مبتنی بر شبکه عصبی. *جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه*، ۱۲ (۱)، ۱-۲۴. <https://doi.org/10.22034/jeds.2023.51837.1658>
- مشفق، محمود و میرزایی، محمد (۱۳۸۹). انتقال سنی در ایران (تحولات سنی جمعیت و سیاست‌گذاری‌های اجتماعی-جمعیتی). *فصلنامه جمعیت*، ۷۱-۷۳، ۱-۲۲.

مشفق، محمود و حسینی، قربان (۱۳۹۱). آینده‌پژوهی تغییرات جمعیتی ایران طی دوره ۱۳۹۰ تا ۱۴۲۰. *نشریه معرفت فرهنگی/اجتماعی*، ۱(۱۳)، ۴۲-۲۱.

محمودی، محمدجواد و شجاعی، جواد (۱۴۰۳). تحولات جمعیتی، رشد جمعیت، باروری و آینده آن، ساختار سنی، ازدواج و طلاق، موسسه تحقیقات جمعیت کشور.

مدیری، فاطمه، تنها، فاطمه و گیلانی، نرجس (۱۴۰۰). تعیین‌کننده‌های اقتصادی-اجتماعی قصد و رفتار فرزندآوری در مردان شهر تهران. *مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران*، ۱۰(۴)، ۱۱۲۳-۱۱۴۷. <https://doi.org/10.22059/jisr.2021.323694.1209>
محزون، علی‌اکبر (۱۳۹۷). پنجره جمعیتی، انتقالات اقتصادی نسلی و چشم‌انداز سود جمعیتی اول و دوم در ایران. مرکز آمار ایران، دفتر جمعیت، نیروی کار و سرشماری.

وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (۱۳۸۲). موج دوم، یافته‌ها ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان: یافته‌های پیمایش در ۲۸ استان کشور. تهران.

وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (۱۳۹۴). موج سوم، یافته‌ها ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان: یافته‌های پیمایش در ۲۸ استان کشور. تهران.

وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (۱۴۰۲). موج چهارم، یافته‌ها ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان: یافته‌های پیمایش در ۲۸ استان کشور. تهران.

Abernethy, V., & Hardin, G. (2000). *Population politics: The choices that shape our future*. Routledge.

Shavazi, M. A., McDonald, P., & Hosseini, M. (2009). The Fertility Transition in Iran: Revolution and Reproduction. http://dx.doi.org/10.1007/978-90-481-3198-3_5

Abbasi-Shavazi, M. J., & Esmaeili, N. (2022). Introduction of Agent-Based Modeling in Explaining Low Fertility. *Iranian Population Studies*, 7(1), 257-292. <https://doi.org/10.22034/jips.2021.263638.1091> (In Persian)

Abbasi-Shavazi, M. J. (2002). Convergence of Fertility Behaviors in Iran: Fertility Levels of Provinces, Trends and Patterns in Iran. *Journal of Social Sciences*, 18, 201-231. (In Persian)

Afshar-Kohan, J., & Sadeghi, R. (2006). A Sociological Approach to the Population Problem. *Journal of Population Association of Iran*, 2, 195-215. (In Persian)

Ale-Molana, B., & Esmaili, M. M. (2010). A study of family planning and restriction policies. *Second Impression Quarterly*, 7(11-12), 109-140. (In Persian)

Amini, A. R., & Farhadikia, A. R. (2017). Employment Functions and its Estimation and Forecast across Economic Sectors in Iran's Sixth Development Plan. *JEPR*, 21(4), 61-100. (In Persian)

Amini-Yakhdani, M. (2014). Demographic Transition Stages. *Journal of Baqer Al-Uloom Research Institute*.

Available at: <http://pajoohe.ir/> (In Persian)

Announcement of General Population Policies 23/02/2014, Available at:

<http://farsi.khamenei.ir/news-content?id=26440> (In Persian)

Behnam, J. (2005). *General Demography*. Tehran: Tehran University Press. (In Persian)

Bloom, D. E., & Williamson, J. G. (1998). Demographic Transitions and Economic Miracles in Emerging Asia. *World Bank Economic Review*, 12(3), 56-419.

Bastani, S., Rahnema, F., & Ghazinejad, M. (2013). Social exclusion case: subjective and objective exclusion Tehranian's elderly. *Quarterly of Social Studies and Research in Iran*, 2(4), 599-626.

<https://doi.org/10.22059/jisr.2013.52292> (In Persian)

Balakhani, G. (2022). Qualitative study of attitudes toward population policies and childbearing (Case study of Ardabil youth). *Women's Strategic Studies*, 24(96), 39-67. <https://doi.org/10.22095/jwss.2022.342257.2998> (In Persian)

Cincotta, R. (2007). Population Age Structure and Its relation to Civil Conflict: A Metric. *Environmental Changes and Security Project Report*, 12, 55-58.

- Cincotta, R. (2015). Who's Next? Age Structure and the Prospects of Democracy and Conflict in North Africa and the Middle East, in Koeneraad Matthijs et al. (eds.), *Population changes in Europe, the Middle East and North Africa: Beyond the demographic Divide*,. Farnham, Uk: Ashgate. 167-202.
- Eslami, R., & Farkhari, M. (2023). Investigating the policy cycle of population increase in the Islamic Republic of Iran (focusing on the fourth period of population policies). *Socio-Cultural Strategy*, 12(5), 1-30. https://rahbordfarhangi.csr.ir/article_170953.html (In Persian)
- Esmaili, N., & Abbasi-Shavazi, M. J. (2024). Forecasting number of births and sex ratio at birth in Iran using deep neural network and ARIMA: implications for policy evaluations. *Journal of Population Research*, 41(4), 26-47. <http://dx.doi.org/10.1007/s12546-024-09348-9>
- Esmaili, N., & Abbasi-Shavazi, M. J. (2024). Impact of family policies and economic situation on low fertility in Tehran, Iran: A multi-agent-based modeling. *Demographic Research*, 51, 107-154. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2024.51.5>
- Fathi, E. (2015). Urbanization Trends in Iran. *Journal of Official Statistics of Iran*, 3(12), 8-15. Available at: <http://amar.srtc.ac.ir/article-1-32-fa.html> (In Persian)
- Fathi, E. (2019). *Fertility Outlook in Iran from 2016 to 2019*; Report of the Statistical Center of Iran. Available at: <https://amar.org.ir/gozideamari/ID/13090> (In Persian)
- Fathi, E. (2019). Population aging phenomenon in Iran. *Journal of Official Statistics of Iran*, 30(2), 387-413. (In Persian)
- Fathi, E., Javid, N. M., & Nasiripour, M. (2022). *Fertility trends in Iran from 2017 to 2021*, report prepared in Population, Labor Force and Census, Statistical Center of Iran. Available at: <https://www.amar.org.ir/news/ID/18601/> (In Persian)
- Gheisar, A., Eskandari- Sabzi, S., Salmanpour, A., & Hajiasghari, S. Y. (2023). Population Forecasting and Dynamic Analysis of Population Structure Changes in Iran (1976 to 2076). *Socio-Cultural Strategy*, 12(4), 1251-1282. https://rahbordfarhangi.csr.ir/article_171769.html (In Persian)
- Hosseinazadeh, J. (2019). Population Window, Human Resource Management and Sustainable Economic Growth in the Second Phase of the Islamic Revolution of Iran. *Journal of Iranian Official Statistics Studies*, 30(1), 121-154. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.25385798.1398.30.1.5.2> (In Persian)
- Hosseini, H. (2013). *Economic and Social Demography and Family Planning*. Hamedan: Bu-Ali Sina University Press. (In Persian)
- Kazemipour, S. (2010). Development and Population Relations in Iran: With a Future-oriented Approach. *Second Impression Quarterly*, 7(11-12), 106-75. (In Persian)
- Kalantari-Banadaki, S. Z., Azar, A., & Abbasi-Shavazi, M. J. (2018). System Dynamics and Iran's Population Changes. *Journal of Population Association of Iran*, 12(24), 7-41. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.1735000.1396.12.24.1.2> (In Persian)
- Krishnan, P. (2005). *Political Demography of India: Determinants and Consequences*. Delhi: B.R. Publishing Corporation.
- Lucas, D., & Paul, M. (2002). *An Introduction to Demographic Studies*. Tehran: Tehran University Press. (In Persian)
- Lu, Y. (2024). Political Demography: The Political Consequences of Structural Population Change. *Annual Review of Sociology*, 50, 603-625. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-030222-024414>
- Lee, R. (2003). The Demographic Transition: Three Centuries of Fundamental Change. *Journal of Economic Perspectives*, 17(4), 167-190.
- Lutz, W., Sanderson, W., & Scheeboy, S. (2008). The coming acceleration of global population ageing. *Nature*, 451(7179), 716-719. <https://doi.org/10.1038/nature06516>
- Mahmoudian, H., & Ghasemi-Ardahaei, A. (2017). *Migration and Urbanization in Iran*. Report on Population Developments in the Islamic Republic of Iran, National Population Research Institute, 65-76. (In Persian)

- Mahmoudian, H. (2016). *A Study of Emerging Demographic Issues in Iran*. Political Articles Collection, and United Nations Population Fund. (In Persian)
- Mohebi-Meymandi, M., & Sasanipour, M. (2020). Covid-19 and its Challenges for Demographic Transitions: The Age of Updating Emerging Pandemics? *Journal of Population Association of Iran*, 15(30), 41-74. <https://doi.org/10.22034/jpai.2021.131572.1156> (In Persian)
- Mahmoudian, H., & Esmaeili, N. (2023). Predicting the labor force participation rate in Iran using neural network based Simulations. *Journal of Economic & Developmental Sociology*, 12(1), 1-24. <https://doi.org/10.22034/jeds.2023.51837.1658> (In Persian)
- Moshfegh, M., & Mirzaei, M. (2010). Age transition in Iran: (Age changes in population and social-demographic policies). *Population Quarterly*, 71-72, 1-22. (In Persian)
- Moshfegh, M., & Ghorbani, H. (2012). Future research on demographic changes in Iran during the period 2011 to 2041. *Journal of Social Cultural Knowledge*, 1(13), 21-42. (In Persian)
- Mahmoudi, M. J., & Shojaei, J. (2024). *Demographic developments, population growth, fertility and its future, age structure, marriage and divorce*. National Population Research Institute. (In Persian)
- Modiri, F., Tanhha, F., & Gilani, N. (2021). Socio-economic determinants of childbearing intention and behavior among men in Tehran. *Quarterly of Social Studies and Research in Iran*, 10(4), 1123-1147. <https://doi.org/10.22059/jisr.2021.323694.1209> (In Persian)
- Mahzoun, A. A. (2018). *Demographic window, generational economic transitions and the prospects of the first and second demographic dividend in Iran*. Statistical Center of Iran, Population, Labor Force and Census Bureau. (In Persian)
- McDonald, P. (2008). Very Low Fertility, Consequences, Causes and Policy Approaches. *The Japanese Journal of Population*, 6(1), 19-23. <https://doi.org/index-e.html>
- Morgan, P., & Taylor, M. (2006). Low Fertility at the Turn of the Twenty-First Century. *NIH Public Access*, 32, 375-399. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.31.041304.122220>
- Mason, A. (2003). Population Change and Economic Development: What have We Learnt from the East Asia Experience? *Applied Population and Policy*, 1(1) 3-14.
- Mason, A. (2005). Economic Demography, In *a Handbook of Population*, edited by Dudley L. Poston and Michael Micklin. US: Kluwer Academic. Plenum Publisher. 549-575.
- Ministry of Culture and Islamic Guidance. (2003). *Second Wave, Findings of Iranian Values and Attitudes: Survey Findings in 28 Provinces of the Country*. Tehran. (In Persian)
- Ministry of Culture and Islamic Guidance (2015). *Third Wave, Findings of Iranian Values and Attitudes: Survey Findings in 28 Provinces of the Country*. Tehran. (In Persian)
- Ministry of Culture and Islamic Guidance (2023). *Fourth Wave: Iranian Values and Attitudes Survey Findings in 28 Provinces*. Tehran. (In Persian)
- Rezaei, M. (2021). Population and Politic in Iran. *Journal of Population Association of Iran*, 16(32), 41-78. <https://doi.org/10.22034/jpai.2022.554147.1231> (In Persian)
- Rodrigues-Silveira, R. (2014). *The Political Demography: Censuses as Resources for Political Analysis*. Spain, Salamanca University.
- Sarai, H. (2011). *Demography, Foundations and Backgrounds*. Tehran: SAMT. (In Persian)
- Shojaei, J. (2023). Demographic Challenges of Iran: Strategies and Solutions. *Iranian Population Studies*, 8(1), 287-316. <https://doi.org/10.22034/jips.2024.399902.1200> (In Persian)
- Sadeghi, R. (2022). Population, Development and Social Changes. *Interdisciplinary Studies in the Humanities*, 14(4), 5-6. <https://doi.org/10.22035/isih.2022.410> (In Persian)
- Sadeghi, R. (2012). Age Structure Transitions and Emerging Demographic Window in Iran: Economic Outcomes and Policy Implications. *Women's Strategic Studies*, 14(55), 95-150. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.20082827.1391.14.55.4.8> (In Persian)
- Sadeghi, R., Esmaeili, N., & Abbasi-Shavazi, M. J. (2021). Education, Development and Internal Migration in Iran. *Journal of Population Association of Iran*, 16(31), 193-215. <https://doi.org/10.22034/jpai.2021.128570.1152> (In Persian)

- Statistical Center of Iran (2016; 2017; 2018; 2019). Results of the Population and Housing Census 2016; 2017; 2019; 2020. Available at: <https://www.amar.org.ir> (In Persian)
- Statistical Center of Iran (2024). Available at: <https://www.amar.org.ir> (In Persian)
- Statistical Center of Iran (1966-2016). General Population and Housing Census 1966-2016. Available at: <https://www.amar.org.ir> (In Persian)
- The Islamic Consultative Assembly Information Center. Available at: <https://rc.majlis.ir/fa/report> (In Persian)
- The information base of the Supreme Council of the Cultural Revolution. Available at: <https://sccr.ir/legislation/1/> (In Persian)
- Torkashvand-Moradabadi, M. & Irannejad, K. (2024). Demographic Dynamics and Population Projections in Iran: Analyzing Population Size and Age Structure up to 2040 Horizon. *Journal of Social Continuity and Change (JSCC)*, 3(1), 7-33. <https://doi.org/10.22034/jssc.2024.21185.1103> (In Persian)
- Tanhaa, F., Rabiei Dastjerdi, H., & Mahmoudian, H. (2025). Spatial Analysis of the Effect of Internal Migration on Changes in the Education Level of the Population in the Counties of Iran. *The Journal of Community Development (Rural-Urban)*, 15(2), 487-506. <https://doi.org/10.22059/jrd.2024.372371.668843> (In Persian)
- Williamson, J. G. (2001). *Demographic Change, Economic Growth, and Inequality*. Population Matters, Oxford University Press.
- Weiner, M., & Teitelbaum, M. S. (2001). *Political Demography, Demographic Engineering*. New York: Berghahn Books.
- Zanjari, N., Kalantari -Banadaki, S. Z., Sadeghi, R., & Delbari, A. A. (2024). Futures Study of the Challenges and Drivers of Population Aging in Iran Using the Scenario Analysis Technique. *Iranian Journal of Ageing*, 19(2), 258-275. <http://salmadj.uswr.ac.ir/article-1-2649-fa.html> (In Persian)
- Zanjani, H., Fathi, E., & Noorollahi, T. (2016). *Demography of Iran*. Statistical Research Institute. (In Persian)